

บทที่ ๓

วิธีการสอนหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ

บทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอ วิธีการสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ (ท่านพุทธทาส) โดยศึกษา วิเคราะห์วิธีการสอนหลักพุทธธรรมที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญ ได้แก่ อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุ-
บาท, อริยสัจ ๔, อตัมมยตา และอานาปานสติภาวนา

๓.๑ แนวทางการศึกษาพระพุทธศาสนาในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ

ท่านพุทธทาสได้ให้ความหมายของคำว่า “ธรรมะ” ไว้ ๔ ความหมาย ได้แก่ ธรรมะคือ ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ และ ผลที่เกิดจากทำหน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ ท่านสอนว่า ทุกๆ คนสามารถปฏิบัติธรรมได้ ด้วยการทำหน้าที่ เพราะการทำหน้าที่ในการทำงาน ก็ เป็นการปฏิบัติธรรม ซึ่ง “หน้าที่” ที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านพุทธทาสปฏิบัติ คือ หน้าที่ของครูผู้สอน ดังนั้นการศึกษาเรื่องวิธีการสอนของท่านพุทธทาส จะทำให้ได้ทราบถึงวิธีการปฏิบัติหน้าที่ หรือการ ปฏิบัติธรรมของท่านพุทธทาส เพื่อทราบแนวทางการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง ตามทัศนะ ของท่านพุทธทาส

ท่านพุทธทาสได้แนะนำวิธีการศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง จะต้องเริ่มต้นที่ใด เรียนหลักธรรมคำสอนที่สำคัญเรื่องใดบ้าง ซึ่งจะต้องศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นลำดับ แต่ละเรื่อง จะต้อง ศึกษาเรียนรู้ในแง่มุมใด ซึ่งท่านพุทธทาสมีแนวทางการอธิบายในลักษณะการวิเคราะห์ ที่สอดคล้อง กับ แนวทางการศึกษาพระพุทธพจน์ ได้แก่ อัสดาทะ (ความยินดี), อาทีนวะ (โทษ), นิสสรณะ (เครื่อง สลัดออก) ซึ่งเป็นไปตามพระพุทธรประสงค์ ที่ทรงเน้นให้ศึกษาเรื่องนี้ ดังแสดงด้วยพระพุทธรพจน์ที่ว่า “อะไรหนอเป็นคุณ (อัสดาทะ) อะไรเป็นโทษ (อาทีนวะ) อะไรเป็นเครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) จากรู-
ป...จากเวทนา...จากสัญญา...จากสังขาร...จากวิญญาณ” “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความคิดต่อไป
ดังนั้น “สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความ

แปรผันเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป ฯลฯ (ตรัสเช่นเดียวกันนี้ กับ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ)”^๑

๓.๑.๑ การศึกษาพระพุทธศาสนาเริ่มต้นจากผัสสะ

ท่านพุทธทาส มีความเห็นว่า ถ้าจะเริ่มศึกษาพระพุทธศาสนา ไม่ใช่การขอไตรสรณคมน์ คือ การขอถึงซึ่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก แต่ควรจะเริ่มเรียนที่ “ผัสสะ” ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ซึ่งท่านเปรียบเทียบการเรียนรู้ที่ผัสสะ ที่เกิดขึ้นภายในตัวเราเองนี้ เรียกว่า เป็นบทเรียนบทแรก ที่เรียกว่า ก ข ก กา ในการเรียนพระพุทธศาสนา การสอนเรื่องผัสสะนี้ ท่านพุทธทาสใช้วิธีการสอนด้วยการบรรยายทั้งภาคทฤษฎี การสอนด้วยการแนะนำในภาคปฏิบัติ และมีการสรุปเนื้อหาอย่างกระชับรัดกุม นำเสนอโดยการแต่งเป็นกลอนสุภาพ ในชื่อบทกลอนว่า “เรียนศาสนา”^๒ แสดงได้ดังนี้

คำนี้ฟัง วณเวียน “เรียนศาสนา”	ไม่แน่ว่า เรียนอะไร ทำไมหนอ
เรียนนักรัณณ เรียนบาลี ยังมีพอ	ก็เรียนต่อ กรรมฐาน การวิปัสสนา
เรียนเรียนไป ก็ได้ แต่ว่า “เรียน”	บ้างก็เปลี่ยน เป็นอาพาธ “บ้าศาสนา”
มีหลายอย่าง บำระท่า เกินธรรมดา	กระทั้งบ้า ลากยศ อดนิพพาน
เรียนศาสนา นั้นต้องมี ที่ตา หู ฯลฯ	เมื่อให้เกิด ทุกข์อยู่ ทุกสถาน
เรียนให้รู้ ตรงที่จะ ชักสะพาน	อย่าให้เกิด อาการ มารรบกวน
เรียนตรงๆ ลงไป ที่ตัวทุกข์	ดูให้ถูก กรรมวิธี ก็กระสวน
สัปดาห์ การปรุงแต่ง แห่งกระบวน	จิตปั่นป่วน สงบได้ ทุกข์หายไป

ตัวอย่างหนึ่งในการสอน การอธิบายด้วยหลักอริยสัจ ได้แก่ เมื่อท่านพุทธทาสจะสอนเรื่องของครุ ท่านจะใช้หลักการ “อริยสัจสี่” ประกอบด้วย การสอนหรือด้วยวิธีการต่างให้ผู้เรียนทราบถึงเรื่องที่จะเรียนนี้ “เนื้อหาเรื่องนั้นคืออะไร, เรื่องนั้นเกิดจากอะไร, เป็นไปเพื่อประโยชน์ใดบ้าง, และทำได้โดยวิธีการใด” ท่านพุทธทาสวางเป้าหมายของการเรียนรู้เรื่องครุ ว่า เพื่อให้ทราบว่าจะ

^๑ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘; อัสสาทะ หมายถึงสภาวะที่อโรยหรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้องกามคุณ (อง.จตุกก.อ. ๒/๑๐/๒๘๘, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๐/๒๘๘); อาทีนวะ หมายถึงสภาวะที่ไม่อโรย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ (อง.จตุกก.อ. ๒/๑๐/๒๘๘, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๐/๒๘๘); ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในที่นี้หมายถึงนิพพาน (อง.ติก.อ. ๒/๑๐๔/๒๕๓)

^๒ สิริवास (พุทธทาสภิกขุ), **รวมบทกลอนจาก ปฏิทินธรรม พุทธศักราช ๒๕๓๗-๒๕๔๙**, (ถอดความเป็นภาษาอังกฤษ โดย สันติกโรภิกขุ), (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑.

เป็นครูอย่างไรและเป็นครูแล้วจะได้อะไร ในรายละเอียด ท่านจะบอกสอนให้ทราบ ว่า ครูมี ๒ ประเภท คือ ครูสอนวิชาชีวะ-สอนหนังสือ และ ครูสอนธรรมะ (ศาสนา) ครู เป็นผู้นำทางวิญญาณโลก ปรารถนาเห็นแก่ตัวในโลก ครูไม่ใช่หน้าที่ที่ทำงานหนักหลังศิษย์ ไม่ใช่เรือจ้างข้ามฟากอาชีพ ไม่เป็นสมุนนักการเมือง และการเป็นครู จะทำให้ได้สิ่งที่ดีที่สุด คือไม่เสียชาติ ได้บุญสูงสุด คือ ธรรมทาน และได้เป็นปูชนียบุคคล^๓

บทแรกสุดของการเรียน คือ เรียนเรื่องทุกข์ หรือ เรื่องปัญหา ก่อน และเรื่องวิธีแก้ทุกข์ หรือ เรื่องที่เป็น ก ข ก กา ในพระพุทธศาสนา นั่นก็คือ เรื่อง ผัสสะ หรือ อายตนะ ซึ่งท่านได้เสนอไว้ว่า เพื่อไม่ให้สอนกันปะปะ ไร้เทคนิค ในที่สุดจะกลายเป็นไสยศาสตร์ไป ซึ่งหนังสือคู่มือเล่มแรก ควร มีเนื้อหา คือ (๑) เรื่องทุกข์ เริ่มจาก ธาตุ-อายตนะและอายตนิยกรรม-ขันธ-ปฏิจจสมุปบาท และเรื่อง “ธรรมะ ๘๔,๐๐๐” (๒) เรื่องดับทุกข์ (๓) เรื่อง พระพุทธ พระธรรม และ พระสงฆ์^๔

๓.๑.๒ การศึกษาอย่างรอบด้วยตามหลักธรรมลักษณะ ๘

ในการศึกษาเนื้อหาหลักธรรมโดยละเอียด ท่านพุทธทาสแนะนำให้ใช้หลักธรรมลักษณะ ๘ ประการ ท่านพุทธทาสยกตัวอย่าง การสอนเรื่องกิเลส ว่า กิเลสมีลักษณะสกปรก, แบ่งได้ ๓ ประเภท คือ ราคะหรือโลภะ (ดึงเขามาหาตัว), โทสะ (ผลักออกไป), และโมหะ (วนเวียนอยู่รอบๆ), เปรียบได้กับไฟ น้ำท่วม ไซ้ต้วน, เกิดมาจากอวิชชา ความรู้ผิด เข้าใจผิด สัมผัสผิด, กิเลส ตั้งอยู่ไม่ได้ชั่วคราว เพราะมีดับไปแห่งอวิชชาในบางขณะ, กิเลสมีเสน่ห์ น่าหลงใหล ยั่ววนใจ, กิเลสมีความเลวร้าย จนเป็นทุกข์ได้อย่างไร, มูลเหตุแห่ง “วิชชา” จะเป็นวิธีการออกจากกิเลสได้

การสอนให้ศึกษารอบด้านเช่นนี้ ตรงกันกับพุทธวิธีการสอน ซึ่งตรัสสอนให้รู้เรื่องทุกข์ รู้เหตุแห่งทุกข์ และการวิธีการออกจากทุกข์ ด้วยการสอนให้รู้ถึง การกำหนดรู้ การละฉันทะราคะ และ รู้จักอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ เกี่ยวกับทุกข์ ปรากฏใน ภาละสูตร ปริยญาสูตร อภิธานสูตร ฉันทราคสูตร อัสสาทะสูตร อภินันตสูตร อุปาทนสูตร อมมุลสูตร และปังกสูตร สรุปได้ดังนี้

“ภาละ คือ อุปาทานขันธ, การถือภาละ คือตัณหาอันทำให้เกิดอีก, การวาง ภาละ คือ ความดับตัณหา ไม่เหลือด้วยวิราคะ, ขันธ ๕ เป็นภาละ การแบกภาละ เป็นทุกข์ในโลก, การวางภาละ

^๓ พุทธทาสภิกขุ, พุทธทาสลิขิต (ฉบับลายมือ ของ พุทธทาสภิกขุ), (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๑), หน้า ๒๙๒-๒๙๓.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๒-๑๙๓.

เป็นสุขในโลก การถอนตัณหากระทั่งราก สิ้นความอยาก เป็นความดับสนิทแล้ว” จากภาระสูตร^๕ เป็น การสอนรู้ว่า ทุกข์คืออะไร มีลักษณะอย่างไร ความดับทุกข์ เป็นอย่างไร

“ชั้น ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้, ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้” จากปริยญาสูตร^๖ นี้ ทำให้ทราบถึงความสำคัญของชั้น ๕ และ การละกิเลส

“ทุกข์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และมูลเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหาที่ทำให้ เกิดความเพติดเพลิดและความกำหนด ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา” จากอขมูลสูตร^๗ อธิบายว่า ทุกข์คืออะไร มีอะไรบ้าง และ เหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) คืออะไร พร้อมกับจำแนกประเภท

จากอุปปาตสูตร^๘ และจากปภังคสูตร^๙ อันมีใจความตามลำดับดังนี้ว่า “ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ บังเกิด ปรากฏ แห่งชั้น ๕ เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ความตั้งอยู่แห่งโรค ปรากฏแห่งชราและ มรณะ ความดับ ความสงบระงับ และความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชั้น ๕ นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความ สงบระงับแห่งโรค และเป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ”; “ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่แตกสลาย, ความ ดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชั้น ๕ จัดเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย” ล้วนเป็นการอธิบายถึง ความตั้งอยู่ไม่ได้ (อวิชฺฐังคมะ) อย่างไร ของทุกข์

ใจความสำคัญใน อภิธานสูตร^{๑๐} ที่ว่า “บุคคลเมื่อรู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละชั้น ๕ ได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์” และ จากฉันทราคะสูตร^{๑๑} ที่ว่า “เธอทั้งหลาย จงละฉันทราคะในชั้น ๕ อย่างตตรากถอนโคน” ทำให้ทราบถึง เป้าหมาย และวิธีการให้ถึงเป้าหมาย ตามลำดับ

การอธิบายเรื่อง ความเอรีดอรรอย ความเลวร้าย และอุปายที่เป็นเครื่องสลัดออก ของ ความทุกข์ แสดงไว้ใน อัสนาหสูตร^{๑๒} ทุตติยอัสนาหสูตร^{๑๓} ตติยอัสนาหสูตร^{๑๔} และอนินนทสูตร^{๑๕} มี ใจความโดยลำดับ ดังนี้ว่า “คุณ (อัสนาหะ) ของชั้นห้า คือสภาพที่สุขโสมนัสอาศัยชั้นทั้ง ๕ เกิดขึ้น,

^๕ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๔.

^๖ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๓/๓๕.

^๗ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑/๔๔.

^๘ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๐/๔๓.

^๙ ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๒/๔๕.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๔/๓๖.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๕/๓๗.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๗/๔๐.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๘/๔๑.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๙/๔๒.

โทษ (อาทินวะ) ของชั้นห้า คือสภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา, เครื่องสลัดออก (นิสสรณะ) ของชั้นห้า คือธรรมเป็นที่กำจัดฉันทาคะ”; “เราได้เที่ยวแสวงหา ได้พบแล้ว ได้เห็นด้วยปัญญาแล้วว่า คุณ, โทษ, และเครื่องสลัดออก ของชั้น ห้า นั้นมีประมาณใด ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีก”; “เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายรู้ชัดคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ เครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงออกไป หลุดไป พ้นไป มีใจปราศจาก แดนอยู่ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณ พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์”

๓.๑.๓ ใจความสำคัญของหนังสือธรรมโฆษณเรื่อง “ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธานุสสา”

ท่านพุทธทาสสอนเรื่อง ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธานุสสา^{๑๖} อย่างละเอียด ด้วยการบรรยาย ถึง ๑๓ ครั้ง ต่อเนื่อง ทุกวันเสาร์ ตลอด ๓ เดือน โดยท่านเริ่มต้นบรรยายครั้งแรกเป็นอารมภกตา หรือส่วนเกริ่นนำ ให้ทราบในเบื้องต้นว่า การเริ่มต้นเรียนพระพุทธานุสสา ซึ่งใช้คำเปรียบเทียบเป็นการเรียน ก ข ก กา ว่าถ้ามีสติ จะไม่ปรุงแต่งชั้น ๕, ธาตุ ๖ ก็จะไม่เป็นทุกข์ คงความเป็นจิตประภัสสร และในการบรรยายครั้งต่อๆ มา เข้าสู่เนื้อหาหลัก ประเด็นที่สำคัญ ได้แก่ “ทุกสิ่งเป็นธาตุ มีธาตุสังขตะ และ ธาตุอสังขตะ, ถ้าปรุงธาตุจนเป็นอุปาทานชั้น ก็เป็นทุกข์, ธาตุ ๖ เป็นธาตุพื้นฐานที่สีกแต่ว่าปรุงกันอยู่, การเกิดขึ้นของทุกสิ่ง ตั้งต้นที่ผัสสะ, ปัญหาชีวิตเริ่มต้นด้วยกามธาตุ ตามด้วยรูปธาตุ และอรูปธาตุ, ต้องศึกษาพระพุทธานุสสาอย่างวิทยาศาสตร์, อารมณ์มากระทบอายตนะ รู้จักอารมณ์ จะรู้จักโลก, พุทธบริษัทจะตั้งต้นศึกษา (ก ข ก กา)^{๑๗} ในทางศีลธรรม บำเพ็ญทาน-ศีล-ภาวนา เจริญปัญญา แล้วจึงเป็น ก ข ก กา ฝ่ายปรมาตม มุ่งถึงนิพพาน, เห็นไตรลักษณ์แล้ว จะมีดวงตาเห็นธรรม เรียกว่า เห็นอริยสัจ, การเห็นไตรลักษณ์เป็น ก ข ก กา ของพระนิพพาน, รู้จักธาตุต้องรู้การดับ อัสสาทะ อาทินวะ และนิสสรณะ, รู้ ก ข ก กา จริง นับว่ารู้ไปครึ่งหนึ่งแล้ว ทุกข์เหลือน้อยแล้ว, พระโสดาบันรู้โดยไม่สงสัยว่าความทุกข์มาจากตัณหา-อุปาทาน เหล่านี้เป็นตัวอย่างของหัว

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธานุสสา, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘), หน้า ๑๕๔.

^{๑๗} คำว่า ก ข ก กา เป็นการเปรียบเทียบ กับ การจะเริ่มเรียนหนังสือ ก็ต้องเริ่มจากการอ่านพยัญชนะ การผสมอักษร เปรียบได้กับการเริ่มต้นเรียนพระพุทธานุสสา

เรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับ การศึกษาเรื่องที่เป็นเบื้องต้นที่ควรศึกษา ที่อุปมาว่าเป็น ก ข ก กา ของ การศึกษาพุทธศาสนา^{๑๘}

จากการศึกษาเอกสารหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ เรื่อง คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา และ ก ข ก กา ศึกษาพระพุทธศาสนา สามารถสรุป แนวทางการเริ่มต้นเรียนพระพุทธศาสนา ได้ดังนี้

- (๑) สถานที่เรียน : ก ข ก กา เพื่อไปนิพพาน ได้แก่ ร่างกายคนเป็นๆนี้
- (๒) เวลาสำหรับเรียน : เรียนเมื่อมีเรื่อง ต่อหน้าอารมณ์^{๑๙}
- (๓) วิธีการเรียน : โดยปริยัติ (รู้หลักวิชา รู้จัก รู้จำ) และโดยการปฏิบัติ (รู้แจ้ง)
- (๔) ผู้สอน : ต้องพิจารณาว่าสอนอะไร, ธรรมชาติสอนดีกว่าคนสอน
- (๕) ผู้เรียน : มีหลายลักษณะ ได้แก่ อุกมตัตถุญ, วิปจิตถุญ, เนยยะ, ปทปรมะ
- (๖) เคล็ดลับในการเรียน : ศึกษาจากความรู้สึกข้างใน จนเป็น “ยถาภูตสัมมปปัญญา”
- (๗) การถึงพระรัตนตรัย ขึ้นสามัญและขึ้นปรมัตถ์, เห็นพระพุทธ เห็นพระธรรม เห็นพระสงฆ์ เห็นพระรัตนตรัย สูงขึ้นไป ต้องเห็นอนัตตา สุนฺญตา
- (๘) ต้องเรียน ก ข ก กา ตามลำดับจากพระเสขะ จนถึงขั้นพระอเสขะ
- (๙) สะอาด สว่าง สงบ เรียกว่า มีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
- (๑๐) การถึงพระรัตนตรัยให้ได้จริงถึงที่สุด ก็จบพระพุทธศาสนา

๓.๑.๔ สรุปการศึกษาตามแนวทางท่านพุทธทาส

กล่าวโดยสรุป แนวทางการศึกษาพระพุทธศาสนา ตามแนวคิดของท่านพุทธทาส โดย จำแนกไว้ เป็น ๓ หมวด หมวดละ ๓ เรื่อง ดังนี้

๓.๑.๔.๑ ปริยัติ (การศึกษา) หมายถึง การศึกษาความรู้ในพระพุทธศาสนาจาก พระไตรปิฎก ทั้งสามส่วน คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยมีหลักการ สำคัญในการศึกษา คือ

(ก) หลักการเรียนรู้ตามหลักจตุรวิสัย^{๒๐} คือ ต้องรู้ว่าเรื่องนั้นคืออะไร-เกิดจาก อะไร-เป็นไปเพื่อประโยชน์อะไร-ทำได้โดยวิธีการใด

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธศาสนา, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๘).

^{๑๙} เรียนเมื่อกำลังเสวยอารมณ์ มีความสุข ความทุกข์ ที่เรียกว่าอารมณ์ อารมณ์ยั่วทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (ก ข ก กา ของการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๓๒๘)

(ข) ศึกษาหลักธรรมในประเด็นที่สำคัญอย่างครบถ้วน โดยใช้หลัก ธรรมลักษณะ ๘ ประการ^{๒๑} ได้แก่ (๑) มีลักษณะเป็นอย่างไร, (๒) แบ่งได้กี่ประเภท หรือกี่ชนิด, (๓) อุปมา หรือเปรียบ ได้กับสิ่งใด, (๔) สมุทัย คือเกิดมาจากอะไร, (๕) อัญญัมมะ คือมีความตั้งอยู่ไม่ได้อย่างไร, (๖) อัสนาทะ หรือคุณ, ความเอร็ดอร่อย เสน่ห์ที่น่าหลงใหลเฝ้าชวนใจ, (๗) อาทีนวะ หรือโทษ ความเลวร้าย (๘) นิสสระณะ คือ อุปายที่เป็นเครื่องออกจากสิ่งนั้น

(ค) ศึกษา ๒ วิธี เพื่อให้ได้ความรู้มา (๑) จากการบอกเล่า และ (๒) จากการทำในใจ ให้แบบกาย เล็งถึงของจริงที่มีอยู่ภายในใจ มีความรู้เพียงพอ รู้โดยตรงจากสิ่งนั้น และดูด้วยจิตใจ

การศึกษา ๒ วิธี ที่ท่านพุทธทาสกล่าวถึงนี้ ก็คือ “ปรโตโฆชะ และ โยนิโสมนสิการ”^{๒๒} นั้นเอง ซึ่งปรโตโฆชะ หมายถึง การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่นการสั่งสอน แนะนำ ถ่ายทอด หมายเฉพาะสิ่งที่ด้งาม ความรู้จากบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร เรียกว่า “เป็นวิธีการแห่งศรัทธา” โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแบบกาย การใช้ความคิดถูกวิธี คิดเป็น คิดอย่างมีระเบียบ คิดหา เหตุผล สืบสาวให้ตลอดสาย คิดแยกแยะ เรียกว่า “เป็นวิธีการแห่งปัญญา”

(ง) ใช้หลักกาลามสูตร ๑๐ เป็นเครื่องช่วยให้มีความรู้ที่ถูกต้อง โดยที่ก่อนจะเชื่อถือ เรื่องใดๆนั้น ต้องพิจารณาใคร่ครวญ ลองปฏิบัติ พิสูจน์ให้เห็นจริงเสียก่อน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟัง ตามกันมา, การถือสืบๆ กันมา, การเล่าลือ, การอ้างตำราหรือคัมภีร์, ตรรกะ (การคาดคะเน), การอนุมาน, การคิดตรองตามแนวเหตุผล, เข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว, มองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้, ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา^{๒๓} ซึ่งจะต้องใช้หลัก “ยถาภูตสัมมปปัญญา” คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ตามที่เป็นจริงด้วยตนเอง

(จ) ศึกษาในหลายแง่มุม^{๒๔} ได้แก่ พุทธศาสนาโดยนัยอริยสัจ, ในแง่อักษรศาสตร์ วรรณคดี, ในแง่ปรัชญา, แง่มุมวิทยาศาสตร์, ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนา, ในฐานะที่เป็นจิตวิทยา ในแง่

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : ผลิตภัณ, ๒๕๕๕), หน้า ๕๖๓.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน งบ.ตัก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๖.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๔๓ และ หน้า ๑๗๐.

ที่เป็นสัจจะ, ในแง่ชีววิทยา, ในแง่ศิลปะ, ในแง่เศรษฐกิจ, ในแง่สังคมศาสตร์, ในแง่สุขภาพอนามัย, ในแง่การเมือง เป็นต้น

(ฉ) ศึกษาให้เข้าใจทั้งสองภาษาคือ ภาษาคนและภาษาธรรม

(ช) ศึกษาเรื่องพระรัตนตรัย และไตรสิกขา อย่างถูกต้องทุกแง่มุม

(ซ) ศึกษาปริยัติระดับปรมัตถ์ อย่างเป็นเรื่องที่ลึก ที่เข้าใจยาก ได้แก่ เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท, อนัตตา, ธาตุ ๖^{๒๕}, ชันธ ๕, อายตนะ, จิต-เจตสิก-รูป, ไตรลักษณ์, จิตตภาวนา, อานาปานสติ, สัมมัตตะ ๑๐^{๒๖}, สติ, และสมาธิ ๓^{๒๗} เป็นต้น

๓.๑.๔.๒ ปฏิบัติ (การปฏิบัติ)^{๒๘} หมายถึง การศึกษาวิธีปฏิบัติเพื่อให้เข้าใจ ได้รับความรู้ด้วยประสบการณ์ตนเอง ประกอบด้วย การศึกษาโดยการปฏิบัติ การรักษาศีล การเจริญสมาธิ และการพัฒนาปัญญา (ศีล-สมาธิ-ปัญญา), การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน คือ การมีสติเมื่อเกิดผัสสะเปรียบได้กับการบวชอยู่ที่บ้าน ซึ่งหมายถึง การฝึกให้มีสติเมื่อมีการสัมผัส เพื่อไม่ให้เกิดความทุกข์

วิธีการศึกษาพระพุทธศาสนาในแง่การปฏิบัตินั้น ท่านพุทธทาสได้แนะนำ วิธีการปฏิบัติอานาปานสติภาวนา ๑๖ ขั้นตอน เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำ เพราะเมื่อปฏิบัติอานาปานสติให้มากแล้ว จะทำให้เป็นสติปัญฐานโดยสมบูรณ์ และย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ แล้วจะถึงพร้อมด้วยวิชาและวิมุตติ ในที่สุด บันทึกคำสอนของท่านพุทธทาสเรื่องการปฏิบัตินี้ ในชุดธรรมโฆษณามี ๒ เล่ม คือ อานาปานสติภาวนา และ อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต

๓.๑.๔.๓ ปฏิเวธ (การได้รับผลของการปฏิบัติ)^{๒๙} หมายถึง การศึกษาการรับรู้ถึงผล ได้จากการศึกษาและการปฏิบัติ ประกอบด้วย ๓ ส่วน คือ มรรค ผล และนิพพาน อธิบายอย่างให้เข้าใจโดยง่าย แสดงให้เห็นผลการการมีศีล ได้แก่ การมีลักษณะแห่งการถึงพร้อมด้วยศีล การสำรวมอินทรีย์ ความเพียร การละนิวรณ์ ๕, การได้รับผลแห่งสมาธิ ได้แก่ ฌาน ๑ ถึง ฌาน ๔ และการได้รับผลแห่งปัญญา ได้แก่ การละกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง (อาสวักขยญาณ)

^{๒๕} ธาตุ ๖ ได้แก่ ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ, อากาสธาตุ, และวิญญานธาตุ

^{๒๖} สัมมัตตะ ๑๐ ได้แก่ สัมมาทิฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ, สัมมาญาณะ, และสัมมาวิมุตติ.

^{๒๗} สมาธิ ๓ แบบ ได้แก่ จิตสะอาต, จิตมั่นคง, และจิตว่องไว; (พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , หน้า ๓๐๐.)

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ , (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗๒.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕.

การสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาของท่านพุทธทาส จึงมีการสอน การนำเสนอเนื้อหาองค์ความรู้ ตามแนวทางการศึกษา กล่าวคือ ท่านพุทธทาสสอนจะสอนให้รู้ว่า ความรู้ในพระพุทธศาสนาสอนเรื่องอะไร ทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ท่านจะสอนว่าวิธีการปฏิบัติเป็นอย่างไร ทั้งในแง่ ศีล สมาธิ และภาวนา หรือปัญญา และ ท่านจะสอนให้รู้ว่าผลที่ได้รับ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน นั้นเป็นอย่างไร

๓.๒ วิธีการสอนหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ

การนำเสนอหัวข้อนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการนำเสนอในรูปแบบปุจฉา-วิสัชนา คิดคำถามเพื่อค้นหาคำตอบของหัวข้อวิจัยนี้ แล้วค้นคว้าคำตอบที่เป็นคำพูดของท่านพุทธทาสเอง จากหนังสือชุดธรรมโฆษณและชุดอื่นๆ แล้วนำมาร้อยเรียงเข้าด้วยกันเพื่อเป็นคำตอบ การนำเสนอนี้จึงเปรียบเสมือนเป็นการสัมภาษณ์ท่านพุทธทาสโดยตรง จากนั้นจะได้เสนอการวิเคราะห์ประเด็นคำถามนั้นๆ และสนับสนุนคำตอบนั้น ด้วยพระพุทธรูป และความรู้ในศาสตร์สาขาต่างๆ วิทยาการสมัยใหม่ หรือผลงานวิจัยในหลากหลายสาขาที่เกี่ยวข้อง

๓.๒.๑ หลักพุทธธรรมที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญ

หลักธรรมที่ท่านพุทธทาสมีความเห็นว่า เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุด และถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ หลักธรรมเรื่องใด จะได้แสดงเป็นปุจฉา-วิสัชนา ดังนี้

ปุจฉา : “ขอเรียนถามพระอาจารย์ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้เรื่องอะไร สามารถสรุปใจความได้อย่างไร และหลักธรรมเรื่องใด ที่ท่านอาจารย์เห็นว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาครับ”

วิสัชนา : “หากตอบตรงตามพระบาลี^{๓๐}ต้องตอบว่า ท่านตรัสรู้ข้อที่ปัจจุยตาปัจจุสมุปปาโท”^{๓๑}

“พระพุทธเจ้าท่านจะสอนแต่เรื่องความทุกข์กับความดับทุกข์” “เราอาศัยพระพุทธานุภาพของพระองค์เองว่า; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย, ในกาลก่อนแต่นี้ก็ดี เดียวนี้ก็ดี เราสอนเรื่องทุกข์และเรื่องความดับทุกข์” (ท่านได้อ้างอิงเกี่ยวกับสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ สืบค้นจากคัมภีร์พระไตรปิฎก

^{๓๐} “พระบาลี” ในที่นี้ คือ “พระพุทธรูป” ที่รักษาไว้ในพระไตรปิฎก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๕๓), หน้า ๕๐.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

(ท่านพุทธทาสใช้คำว่า “พระบาลี”) อลคัฏฐูปมสูตร มัชฌิมนิกาย เล่ม ๑๒ หน้า ๒๗๘ ซึ่งเทียบเคียงกับ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๖/๒๖๓.)^{๓๒}

“อิทัปปัจจยตา คำเดียวนั้น เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ทั้งในส่วนปริยัติ ทั้งในส่วนปฏิบัติ ทั้งในส่วนปฏิเวธ”

“อิทัปปัจจยตา เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เมื่อพูดอย่างนี้มันกว้างกว่า มันหมดยกกว่า ที่พูดว่าอรยัสสเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา หรือว่าไม่ทำบาป ทำแต่กุศล ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ เป็นหัวใจของพุทธศาสนา อย่างนี้มันก็ไม่มากเท่า ยังไม่เก่งเท่า ยังไม่ดีเท่า”^{๓๓}

“ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอิทัปปัจจยตา อย่าพึงยึดถือว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา นี่คือหัวใจของพุทธศาสนาที่แท้จริง เพราะฉะนั้น ประโยคที่ว่า สัพเพ ธมมา นาลอ ภินีเวสยา นันนหะละ เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ที่เข้มข้นใกล้เคียงกันที่สุด กับคำว่า อิทัปปัจจยตา”^{๓๔}

ท่านพุทธทาสได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “อิทัปปัจจยตา” เป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา และ “กฎอิทัปปัจจยตา” เป็นกฎข้อใหญ่ที่สุด เป็นแม่บทของกฎทั้งปวง มีความหมายครอบคลุมกว่ากฎธรรมชาติดังใด ๆ รวมถึง “กฎทางวิทยาศาสตร์” ทุกๆกฎ^{๓๕}

ท่านพุทธทาสสอนหลักพุทธธรรมที่สำคัญที่สุด คือ เรื่อง อิทัปปัจจยตาหรือหลักปฏิจจสมุปบาท นี้ บรรยายให้กับชาวบ้านทั่วไป ไม่ได้เป็นชาววัด หรือพระสงฆ์ วิธีการสอนของท่านจึงมีความโดดเด่นและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ต่อการศึกษาหลักธรรมในยุคสมัยวิทยาศาสตร์ก้าวหน้าเช่นนี้ ซึ่งท่านพุทธทาสได้สอนเรื่อง “อิทัปปัจจยตา” หรือ “ปฏิจจสมุปบาท” ในหลายๆโอกาส ซึ่งถ้อยคำให้เป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องสำคัญที่พระองค์ตรัสรู้ (ดังคำพูดของท่านที่แสดงไว้ข้างต้นแล้ว) ปรากฏในหนังสือธรรมโฆษณ เรื่อง “อิทัปปัจจยตา”, “ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์”, พุทธประวัติจากพระโอษฐ์, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, อดัมมยตาประยุกต์ และไควลยธรรม เป็นต้น

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ, พระพุทธเจ้าสอนอะไร หลักธรรมสำหรับนักศึกษาและปัญญาชน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖-๒๗.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๐-๓๔๘.

เมื่อพิจารณาจากชื่อหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ และสารบัญโดยละเอียดของแต่ละเล่ม พบว่า นอกเหนือจากเรื่อง “อิทัปปัจจยา หรือ ปฏิจจสมุปปาท” แล้ว หลักธรรมที่ท่านพุทธทาสนำมาบอก สอนบ่อยครั้ง ได้แก่ หลักอริยสัจ กฎไตรลักษณ์ อตัมมยตา และอานาปานสติภาวนา

หลักธรรมเรื่อง “อริยสัจ” เป็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญอย่างมาก ซึ่งมีความสัมพันธ์กับหลักธรรมเรื่องปฏิจจสมุปปาท ท่านพุทธทาสได้คัดพระพุทฺธพจน์ เฉพาะหลักธรรม เรื่องอริยสัจ แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ได้เป็นหนังสือ ๒ เล่ม คือ อริยสัจจากพระโฆษณ์ ภาค ต้น และ อริยสัจจากพระโฆษณ์ ภาคปลาย และยังปรากฏในหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ อีกหลายเล่ม ได้แก่ “ไกลวัลยธรรม”, “คู่มือการศึกษาพระพุทฺธศาสนา”, “คู่มือที่จำเป็นในการศึกษาและปฏิบัติธรรม, และ “กข กกา ของการศึกษาพระพุทฺธศาสนา” เป็นต้น และยังมีการเทศน์สอนเรื่องอริยสัจนี้อีก หลายครั้ง ที่บันทึกธรรมบรรยายเป็นหนังสือชุดอื่นๆ ได้แก่ “ปณิธาน ๓ ประการ” (ชุดลอยปทุม)^{๓๖}

กฎไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ (ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง) ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นหลักธรรมที่ท่านพุทธทาสสอนบ่อยครั้ง หนังสือชุดธรรมโฆษณ์หลายๆเล่ม เช่น คู่มือ การศึกษาพุทฺธศาสนา, ก ข ก กา ของการศึกษาพุทฺธศาสนา เป็นต้น และหนังสือชุดอื่นๆ เช่น คู่มือ มนุษย์^{๓๗} เป็นต้น และท่านได้ชี้ให้เห็นว่า เห็นไตรลักษณ์แล้วจะคลายจากความยึดมั่นถือมั่น การเห็น ไตรลักษณ์นี้ เป็นจุดเริ่มต้นของการถึงซึ่งพระนิพพาน ซึ่งท่านพุทธทาสให้ความสำคัญกับอตัมมยตา เป็นอย่างมาก ด้วยเหตุที่ อตัมมยตามีประโยชน์และคุณค่ามหาศาล โดยเฉพาะแก่มนุษย์ในยุคปรมาณู เป็นมารดาแห่งวิมุตติและนิพพาน ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง^{๓๘} ธรรมทั้ง ๘ ที่เหลือนั้นล้วนเป็น “สหายธรรม”^{๓๙} ของอตัมมยตา ซึ่งธรรมที่สำคัญข้อหนึ่งในจำนวนนี้คือ “อนัตตา” ซึ่งเป็นคำสอนที่ ทำให้พุทฺธศาสนาไปได้ไกลว่าศาสนาอื่น^{๔๐} สำหรับกฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ท่าน พุทฺธทาสเทศน์สอนในหลายๆ โอกาส

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พุทฺธทาสภิกขุ, **ปณิธาน ๓ ประการ**, (ธรรมทานมูลนิธิ : สุราษฎร์ธานี, ๒๕๔๔).

^{๓๗} พุทฺธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔-๔๘.

^{๓๘} พุทฺธทาสภิกขุ, **อตัมมยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๖-๓๑๓.

^{๓๙} สหายธรรม ความหมายทั่วไปคือผู้ปฏิบัติธรรมร่วมกัน ด้วยกัน ในที่นี้ คำว่าสหายธรรมของ อตัมมยตา หมายความว่า สิ่งประกอบเกื้อหนุนกันอยู่กับอตัมมยตา ในฐานะที่เป็นปัจจัยกัน เกิดร่วมกัน และ ประคับประคองกัน (พุทฺธทาสภิกขุ, **อตัมมยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๘.)

^{๔๐} พุทฺธทาสภิกขุ, **อนัตตาของพระพุทฺธเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔.

หลักธรรมเรื่อง “อตัมมยตา” เป็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญมากอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งท่านพุทธทาส ได้แสดงไว้ในหนังสือหลายๆ เล่ม ได้แก่ “อตัมมยตาประยุกต์” “อตัมมยตาประทีป” และ “อตัมมยตาปริทัศน์” เป็นต้น ท่านพุทธทาสได้แสดงธรรมที่เป็นมีความเกี่ยวเนื่องกัน ๙ หัวเรื่อง โดยเรียบเรียงเป็นลำดับ ตั้งชื่อใหม่ว่า “ธรรมะ ๙ ตา” คือ หรือ “แก้วตา ๙ ดวง” ได้แก่ ธรรมะที่ลงท้ายด้วยคำว่า “ตา” ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา รัมมัญญิตตา รัมมนิยามตา ตถตา อิทัปปัจจยตา สญญตา และอตัมมยตา

คำสอนอีกเรื่องหนึ่งที่ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญ คือ อานาปานสติ ในฐานะที่เป็นหลักการปฏิบัติเพื่อให้ถึงการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ท่านพุทธทาสได้แสดงธรรมเทศนาเรื่องนี้หลายโอกาส รวบรวมคำบรรยายไว้เป็นหนังสือ ๓ เล่ม ได้แก่ “อานาปานสติภาวนา” “อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต” “สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู” “ปรมัตถสภาวะธรรม” “โพธิปักขิยธรรมประยุกต์” เป็นต้น และในแง่การสอนการปฏิบัติธรรม ท่านพุทธทาสแนะนำให้ฝึกฝน ปฏิบัติอานาปานสติภาวนา โดยท่านพุทธทาสได้ตั้งสร้างสถานปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า สวนโมกขนาถาสนา สำหรับการสอนการปฏิบัติอานาปานสติภาวนา สำหรับชาวไทยและชาวต่างประเทศ

งานวิจัยนี้ มุ่งเน้นศึกษาวิเคราะห์วิธีการสอนของท่านพุทธทาส จากการสอนหลักธรรมที่สำคัญ ที่วิเคราะห์ว่าท่านพุทธทาสเล็งเห็นความสำคัญ ได้แก่ อิทัปปัจจยตา ปฏิจจนูปบาท กฎไตรลักษณ์ อตัมมยตา และอานาปานสติภาวนา ซึ่งหลักอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจนูปบาท และหลักอริยสัจ ๔^{๔๑} เป็นหลักธรรมที่มีพระเถระ หลายพระองค์/รูป และผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน ให้ความสำคัญเช่นกัน^{๔๒} ซึ่งในหนังสือ “พุทธธรรม” ของพระพรหมคุณาภรณ์^{๔๓} ได้อธิบายเรื่องสำคัญๆ ได้แก่ อริยสัจ ๔, ปฏิจจนูปบาท และ ไตรลักษณ์ เป็นต้น

การศึกษานี้วิเคราะห์วิธีการสอนของท่าน จะได้ศึกษาจากการสอนเกี่ยวกับเนื้อหาที่ท่านพุทธทาสได้เทศน์สอนบ่อยๆ และเน้นย้ำเสมอ จากเหตุผลและคำพูดของท่านพุทธทาสที่ได้ปรากฏในหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ที่แสดงไว้ข้างต้น ได้แก่ อริยสัจ ๔ อิทัปปัจจยตา-ปฏิจจนูปบาท อานาปาน-

^{๔๑} ผู้ทรงคุณวุฒิในที่นี้ ได้แก่ วชิรญาณภิกขุ (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว), สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์), พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ และ เสถียรพงษ์ วรรณปกิยธรรมาจารย์ใน หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ, **พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร**, (กรุงเทพมหานคร : คิงออฟแอตเวอร์ไทซ์กราฟฟิค, ๒๕๕๕).

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๒ (ฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์ ครั้งที่ ๑๑), ๒๕๕๘.

สติภาวนา และธรรมะ ๙ ตา สำหรับการสอนเรื่องธรรมะ ๙ ตา นั้น ได้อธิบายรวมถึงการสอนเรื่องกฎไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นหลักเบื้องต้นด้วย

๓.๒.๒ การสอนของท่านพุทธทาสเรื่องหลักอิทัปปัจจยา-ปฏิจจสมุปบาท

ปุจฉา : “อิทัปปัจจยา ปฏิจจสมุปบาท มีความสัมพันธ์กันอย่างไรครับ และสามารถสรุปความของหลักธรรมนี้ ให้เข้าใจโดยง่ายได้อย่างไรครับ”

วิสัชนา : “อิทัปปัจจยา นั้นก็คือปฏิจจสมุปบาท หรือปฏิจจสมุปบาท นั่นก็คืออิทัปปัจจยา”, “อิทัปปัจจยา หมายความว่ากว้างกว่าปฏิจจสมุปบาท”;

“ปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องที่อาศัยกันเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ และความดับไปแห่งกองทุกข์ ที่มีอยู่ในจิตใจของคนเราโดยเฉพาะเท่านั้น”;

“อิทัปปัจจยา หมายความว่าไม่ยกเว้นอะไรเลย ในบรรดาสิ่งที่เป็นสังขตธรรมทั้งหลาย จะเป็นรูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี ภายนอกก็ดี ภายในก็ดี หยาบละเอียดก็ดี อะไรดังนี้ เป็นต้น ล้วนแต่เนื่องอยู่ด้วยกฎเกณฑ์ของสิ่งที่เรียกว่า อิทัปปัจจยา” ^{๔๓}

สรุปความได้ว่า อิทัปปัจจยา และปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมะเรื่องเดียวกัน โดยที่อิทัปปัจจยา หมายความว่าถึงการเกิด-ดับของทุกสิ่ง เกิดจากการปรุงแต่ง ส่วนปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องการเกิด-ดับทุกข์เฉพาะในใจของมนุษย์ และยังมีธรรมะที่สำคัญที่มีความหมายพ้องกันกับอิทัปปัจจยา คือ “ตถตา” การศึกษาเรื่องอิทัปปัจจยา จึงควรต้องศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทด้วยเพื่อความสมบูรณ์ครบถ้วน

“คำว่า ตถตา นั้น กว้างกว่า อิทัปปัจจยา อิทัปปัจจยา ก็ยังกว้างกว่าคำว่า ปฏิจจสมุปบาท”^{๔๔}, “ปฏิจจสมุปบาท ตามพระบาลี ก็หมายถึงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความดับทุกข์ในจิตใจของเราโดยตรง; แต่ถ้าพูดว่า อิทัปปัจจยา มันกลายเป็นกว้างออกไป ถึงข้างนอกตัวเรา หรือในสิ่งต่างๆด้วยก็ได้; แต่ถ้าพูดว่า ตถตา มันยิ่งกว้างออกไปใหญ่ คือใช้ได้แก่สิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นธรรมชาติ หรือเป็นธัมมัญญิตตา, ธัมมนิยามตา”^{๔๕}

การสอนโดยการเทศนาหลักธรรมเรื่องใดเรื่อง ท่านพุทธทาสจะเริ่มต้นด้วย บอกชื่อหัวเรื่อง หัวข้อธรรม ที่จะเทศน์สอน ถ้าเป็นการเทศนาให้กับคณะหนึ่งคณะโดยเฉพาะ ท่านมักจะเลือกเนื้อหาที่สอนเทศน์สอน ให้เหมาะกับผู้เรียน/ผู้ฟังธรรม จากนั้นท่านจะบอกจุดประสงค์ ในการเทศน์

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า

๒๗๖.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๕.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖.

สอน ผลที่จะได้รับจากการเรียนรู้ จากนั้นจะเข้าสู่เนื้อหา ด้วยการอธิบายความหมาย จำแนกประเภทของหัวข้อธรรม และวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าใจ เข้าถึง หรือบรรลุธรรมนั้น

วิธีการสอนเรื่องหลักอิทัปปัจจยตาหรือหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น ท่านพุทธทาสใช้หลักการอธิบายในรูปแบบเดียวกับหลักอริยสัจ คือ การให้ความหมาย (คืออะไร), การบอกสาเหตุ (เกิดจากอะไร), การชี้แจงประโยชน์ (เป็นไปเพื่อสิ่งใด), และการแนะแนวทางการปฏิบัติ (ทำได้โดยวิธีใด)

๓.๒.๒.๑ ความหมายและความสำคัญของอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปบาท

นอกจากการให้คำนิยามหรือคำจำกัดความแล้ว ท่านยังแสดงผลเพื่อให้ทราบถึงความสำคัญ และแสดงความเกี่ยวเนื่องหรือความสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

การแสดงความหมายโดยศัพท์ ของคำว่า อิทัปปัจจยตา โดยแจกแจงคำศัพท์ เป็น คำว่า “อิทะ” แปลว่า “นี้”, “ปัจจยตา” แปลว่า “ความเป็นปัจจัย”, แล้วจึงให้ความหมายโดยอรรถของ “อิทัปปัจจยตา” แปลว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น”

หากจะแสดงความหมายให้ครบตามพระพุทธพจน์ ได้ดังนี้

“เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับไป.”^{๔๖}

ท่านพุทธทาสจำแนกประเภทของอิทัปปัจจยตาว่า แบ่งได้ ๓ ประเภท^{๔๗} ได้แก่

(๑) อิทัปปัจจยตาของสิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยทั้งหลาย

(๒) อิทัปปัจจยตาของสิ่งที่เป็นผล เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันธรรม

(๓) อิทัปปัจจยตาของปัจจัยการ คืออาการที่เนื่องกันระหว่างเหตุกับผล ซึ่งก็คือตัวปฏิจจสมุปบาท

ความสำคัญของอิทัปปัจจยตา ท่านพุทธทาสยกย่องว่าเป็นหลักธรรมสูงสุด เป็นหัวใจของพุทธศาสนา การทำจิตให้แจ่มแจ้งในอิทัปปัจจยตา จิตจะบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส^{๔๘}

ท่านพุทธทาสได้อธิบายขยายความเพิ่มเติมอีก เพื่อให้เห็นถึงความสำคัญของอิทัปปัจจยตาว่า ไม่มีอะไรเลยที่ไม่เป็นอิทัปปัจจยตา ธาตุทั้ง ๔ ธาตุทั้ง ๖ อายตนะภายนอก อายตนะภายใน นาม รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็เป็นอิทัปปัจจยตา ความที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์กัน เป็นอิทัปปัจจยตา คำสอนทั้งหลายในพระไตรปิฎก หมวดทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จึงเป็นอิทัปปัจจยตา ตลอดจนคำสอนสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ที่ว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไป สิ้นไป

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๖-๒๗๗.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒-๒๓.

เป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงสร้างความไม่ประมาทให้เต็มพร้อมในทุกแห่ง” นี่คือ อิทัปปัจจยตา
สุดท้าย พอสิ้นคำพูดสุดท้ายพระพุทธองค์ก็ปรินิพพาน^{๔๙}

ตถตา อิทัปปัจจยตา ปฏิจฺจสมุปปาท มีความแตกต่างกันอย่างไร ได้แสดงไว้ในคำพูดของ
ท่านพุทธทาสแล้วข้างต้น อิทัปปัจจยตา ยังสัมพันธ์กับหลักธรรมอื่น ที่สำคัญคือ หลักอริยสัจ

อริยสัจ ๔ ก็คือ อิทัปปัจจยตา เพราะ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางให้
ถึงความดับทุกข์ ทั้ง ๔ ประการนี้ ก็เป็นอิทัปปัจจยตา หลักอริยสัจ ๔ ที่เคยได้ฟังกันโดยมาก กล่าวได้
ว่าเป็น “อริยสัจย่อ” หรือ “อริยสัจธรรมดา”^{๕๐} หรือ “อริยสัจน้อย” ส่วน “อริยสัจสมบูรณ์แบบ”
หรือ “อริยสัจใหญ่”^{๕๑} นั่นคือเรื่อง “ปฏิจฺจสมุปปาท” จากที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดง “ทุกขสมุทัย”
ด้วย “ปฏิจฺจสมุปปาท ฝ่ายสมุทยวาร หรือฝ่ายเกิดทุกข์” และ “ทุกขนิโรธ” ทรงแสดงด้วย
“ปฏิจฺจสมุปปาท ฝ่ายนิโรธวารหรือฝ่ายดับทุกข์” ซึ่งท่านพุทธทาสได้อ้างอิงพระสูตรหนึ่งในอังคุตตร
นิกาย (ฉบับบาลีสยามรัฐ)^{๕๒}

คำอื่นๆ ที่มีความหมายพ้องกัน เป็นการอธิบายความให้เข้าใจยิ่งขึ้น อีกทั้งยังให้ยังแทน
ด้วยคำศัพท์ในภาษาอื่นอีกด้วย ท่านพุทธทาสได้ยกตัวอย่างคำหรือหลักธรรมข้ออื่น ที่มีความหมายที่
ใช้แทนคำว่า “อิทัปปัจจยตา” ได้อีกหลายคำ ที่มีความหมายเช่นเดียวกัน ได้แก่ ตถตา (ความเป็นอย่าง
นั้น), อวิตถตา (ความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น), อนัญญถตา (ความไม่เป็นไปอย่างอื่น) โดยที่
ฝ่ายมหายานในประเทศจีน นิยมใช้คำว่า “ตถตา” แปลเป็นภาษาจีนว่า “ยู่ลี” ถ้าคำว่า “ตถาคต”
ภาษาจีน เรียก “ยู่ไล” ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Suchness”^{๕๓} นอกจากนี้ยังมีคำที่มีความหมายพ้อง
กับอิทัปปัจจยตาอีก เช่น “ธัมมัญญิตตา (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา), ธัมมนิยามตา (กฎตายตัวของ
ธรรมดา), และ “ธัมมธาดู” (ธาตุแห่งธรรม)^{๕๔}

ท่านพุทธทาสสรุปความหมายของอิทัปปัจจยตา ด้วยการอ้างพระพุทธพจน์ที่ว่า “สพเพ
ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา นันนหฺลละ เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ที่เข้มข้นใกล้เคียงกันที่สุดกับคำว่า อิ

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ, **อริยสัจจากพระโอษฐ์ ภาคต้น**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า [๙].

^{๕๒} อ.ต.ก. (บาลีสยามรัฐ) ๒๐/๕๐๑/๒๒๗ เทียบเคียงกับ อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓.

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ทัปปัจจยตา”^{๕๕} และย่อคำว่า “อิทัปปัจจยตา” ให้สั้นลงเป็น “ตถตา” และบอกเหตุผลที่เราไม่ควรยึดมั่นถือมั่นเพราะมันเป็นอิทัปปัจจยตา ท่านยังเน้นย้ำอีกว่า “อิทัปปัจจยตา เป็นหัวใจของพุทธศาสนา เป็นหัวใจของสากลจักรวาล เป็นหัวใจของความจริงทั้งหมด”^{๕๖}

ท่านพุทธทาสได้แสดงการสอนให้รู้ถึงความหมายและความสำคัญของหลักธรรมนี้ เป็นหลักการที่สอดคล้องกับ วิจัยหาระ โดยเฉพาะการจำแนกบท คือการให้ความหมายโดยศัพท์และโดยอรรถ และการจำแนกโดยการอ้างพระพุทธรูป

๓.๒.๒.๒ ประเด็นที่ ๒ เหตุหรือที่มาของหลักอิทัปปัจจยตา-ปฏิจจสมุปบาท

ท่านพุทธทาสกล่าวโดยสรุปความเกี่ยวกับเรื่องเหตุของอิทัปปัจจยตา ไว้ ธรรม หรือพระธรรม เป็นสิ่งสูงสุด เป็นปฐมเหตุแห่งสิ่งทั้งหลายทั้งปวง มีลักษณะที่เป็น “ธรรมธาตุ” โดยสิ่งที่เรียกว่าธรรมธาตุนี้มันมีอยู่ในตัวของมันเอง ตถาคตจะเกิดหรือตถาคตจะไม่เกิด ธรรมธาตุจะมีอยู่แล้วโดยตัวของมันเอง ส่วนอิทัปปัจจยตา มีหน้าที่บันดาลให้สิ่งทั้งหลายเป็นจนเกิด “พระพุทธรเจ้า” ซึ่งมีสองความหมายคือ ความหมายในลักษณะที่เป็นบุคคล และ ความหมายแห่งความเป็นพุทธะ เป็นเหตุให้พระธรรมปรากฏขึ้นมา เมื่อพระพุทธรเจ้าได้นำมาตรัสสอน ก็ทำให้เกิดพระสงฆ์ที่ได้รับพระธรรมจากพระพุทธรเจ้า จึงเกิดเป็นพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ-พระธรรม-พระสงฆ์ ที่มีความสัมพันธ์กันตามกฎหมายของอิทัปปัจจยตา ซึ่งเหตุที่ทำให้เกิดพระรัตนตรัยขึ้นในโลก ก็ตอบอย่างกำปั้นทุบดินได้ว่า “เพราะอำนาจของอิทัปปัจจยตา พระรัตนตรัยจึงได้เกิดขึ้นในโลก”^{๕๗}

๓.๓.๒.๓ ประเด็นที่ ๓ จุดประสงค์/ผลที่จะได้รับเรื่องอิทัปปัจจยตา-ปฏิจจสมุปบาท

อานิสงส์ ๘ ประการในการปฏิบัติตนให้รู้ชัดในปฏิจจสมุปบาท^{๕๘} (หรืออิทัปปัจจยตา) ท่านพุทธทาสอ้างอิงจากพระพุทธรูปที่ปรากฏในมหาตมชาสังขยสูตร ได้แก่

- (๑) ไม่เล่นไปสู่ปุพพัตถิ (ว่าเคยมีตัว-ตนในอดีต)
- (๒) ไม่เล่นไปสู่อปันตติ (ว่าจักมีตัวตนในอนาคต)
- (๓) ไม่มีความสงสัยในปัจจุบัน (เกี่ยวกัยเรื่องมีหรือไม่มีตัว-ตน)

(๔) ไม่มีการกล่าวตามคำแห่งศาสดาของตนตายไป ^{๕๙} (โดยที่ตนเองมิได้เข้าถึงความจริงเรื่องนั้นด้วยใจตน)

^{๕๕} สัพเพ ธมมา นาล อภินิเวสยา แปลว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖-๒๑๕.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔-๓๕.

(๕) ไม่มีทางจะกล่าวผิดไปจากที่พระศาสดากล่าว (แม้คำกล่าวประเด็นั้นตนไม่เคยฟังจากพระศาสดาเลย)

(๖) ไม่มีทางที่จะมุ่งไปถือศาสดาอื่นได้ (เพราะจะไม่มองเห็นว่ามีศาสดาอื่นใดที่ตรัสรู้จริงเท่าศาสดานี้)

(๗) ไม่ตื่นตูมในมงคลตื่นข่าวของสมณพราหมณ์เหล่าอื่นว่ามีสาระอะไร (เพราะพ้นจากการถือมงคลตื่นข่าว ซึ่งล้วนแต่เป็นสืลัปปัตปราคมาส)

(๘) จะกล่าวอะไรออกไป ก็กล่าวตามที่ตน รู้อยู่แก่ใจเอง เห็นอยู่แก่ใจเอง รู้แจ้งชัดอยู่แก่ใจเอง (สามัญญาคัม, สามัญญารู้, สามัญญะวิทิตัม, เพราะความรู้ของเขาไม่มีทางที่จะผิดได้ ในสิ่งทั้งปวงอีกต่อไป)

ท่านพุทธทาสได้อธิบายเพิ่มเติมให้กระจ่างในอานิสงส์ข้อที่ ๘ นี้ว่า เข้าใจได้ไม่ยาก เพราะการรู้เรื่องอหิทัปปัจจยดานัน จะไม่เปิดโอกาสที่จะกล่าวอะไรผิดๆ หรือกล่าวโดยอ้างอิงแม้อื่นแม้ศาสดาตน เพราะได้รู้สิ่งๆเดียว อย่างเดียวกับที่พระศาสดารู้ นั่นคือ “เห็นธรรมที่เป็นองค์พระศาสดา”

ประเด็นที่ ๔ วิธีการเรียนรู้เพื่อการบรรลุผล

ในประเด็นวิธีการที่จะทำให้เข้าใจหลักอหิทัปปัจจยดาหรือคำแนะนำวิธีการปฏิบัติ นั้น ท่านพุทธทาสได้แนะนำให้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “ถ้ามีไตรสิกขา ก็หมายความว่ามอหิทัปปัจจยดาฝ่ายแท้”

ไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ท่านพุทธทาสได้ให้ความหมายอย่างลึกซึ้งว่า;

“ศีล คือความเป็นอยู่อย่างถูกต้อง ทางกาย ทางวาจา ทางส่วนตัวและส่วนสังคม” “ไปคันเอาเถอะ ศีลก็สับข้อ ร้อยข้อ พันข้อ หรือว่ามันจะมีสักกี่แสนข้อก็ตามใจ คำว่าศีลจะต้องมีความหมายเพียงเท่านั้น คือ กาย วาจาที่เป็นไปอย่างถูกต้อง ทั้งเพื่อส่วนตัว และเพื่อสังคม”

“สมาธิ คือความมีจิตใจที่อบรมดีแล้ว คือมีสมรรถภาพแล้วก็พร้อมที่จะมีความสุขตามธรรมชาติ”, “เมื่อมันมีสมาธิแล้ว มันก็กลายเป็นจิตใจที่มีสมรรถภาพ”

“ปัญญา คือ ความรอบรู้-รอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้” “ความหมายของสัพพัญญูของพระพุทธเจ้านั้น เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับการดับทุกข์เท่านั้น รู้หมด รู้แล้ว รู้เสร็จแล้ว ทุกแห่งทุกมุม ทุกประเภท” “สัพพัญญู แปลว่า รู้ทุกอย่างที่มนุษย์ควรจะรู้ อย่างเพียงพอสำหรับความเป็นมนุษย์ ที่นี้ถ้านอกเหนือไปจากนั้น ก็ไม่ทรงสนใจที่จะรู้”

^{๕๔} คำว่า “ตายไป” หมายความว่า “เพิกเฉย, ไม่เอาใจใส่” (ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๘.)

ท่านพุทธทาสสรุปความหมายทั้งสามคำนี้สั้นๆได้ว่า “ศีล คือบริสุทธิ์ทางกาย วาจา”, “สมาธิ คือบริสุทธิ์ทางใจ”, “ปัญญา คือบริสุทธิ์ทางทวิญญูความเห็น”

เกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงหลักอทิปปัจจยตา ท่านพุทธทาสสอนว่า หากมีชาวต่างประเทศถามว่า จะปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก “หัวใจพระพุทธศาสนา” ต้องปฏิบัติอย่างไร ซึ่งท่านได้ตอบโดยอาศัยพระพุทธานุญาต ไม่เอาความคิดของท่านมาตอบ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปไว้ว่า

“เมื่อตาเห็นรูปด้วยตา ก็สักว่าดู, เมื่อได้ฟังเสียงทางหู ก็สักว่าได้ยิน เมื่อได้ลิ้มรสทางลิ้น ก็สักว่าได้ชิม, เมื่อได้สัมผัสทางผิวหนังผิวกายทั่วๆไป ก็สักว่าได้กระทบ และเมื่ออารมณ์ เช่นเรื่องเศร้าเป็นต้น ได้เกิดขึ้นในจิตก็ให้เป็นสักว่ารู้ รู้ว่าอารมณ์เศร้า”

วิธีการปฏิบัตินี้ คือ การปฏิบัติถอนความยึดมั่นถือมั่น เพื่อการทำลายตัวตน เมื่อเกิดการกระทบทางอายตนะทั้ง ๖ ให้มีสติสัมปชัญญะ อย่ามีกิเลสยึดถือ มีสติปัญญารู้ ว่าสิ่งที่กระทบนั้น จะต้องทำอย่างไร อย่างปรุงตัวตนขึ้นมา ก็จะไม่มีความทุกข์^{๖๐}

การอธิบายขยายความ เรื่องอทิปปัจจยตา อย่างรอบด้านนี้ ทำให้ทราบความสำคัญมากยิ่งขึ้นไปอีก เรียกว่า การอธิบายความหมายและความสำคัญแบบปริทัศน์ เป็นการแสดงให้เห็นถึงเรื่องที่จะสอน คือ หลักอทิปปัจจยตา-หลักปฏิจกสมุปปาทน ในทุกแง่ทุกมุม มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องอื่นๆ อย่างไร ซึ่งท่านพุทธทาสได้เสนอมุมมองต่างๆอย่างลึกซึ้ง อธิบายให้เห็นความสำคัญของ “อทิปปัจจยตา” ที่ทำให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า เป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก เป็นทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งท่านได้แสดงให้เห็น อทิปปัจจยตาในฐานะเป็น “วิชาหรือศาสตร์ทั้งปวงของโลก”, ในฐานะเป็น “ตัวเรา ในทุกความหมายทุกอิริยาบถ”, ในฐานะเป็น “พระเป็นเจ้า”, ในฐานะเป็น “ธรรม หรือสิ่งทั้งปวงรอบตัวเรา”, ในฐานะเป็น “พระรัตนตรัยและไตรสิกขา”, ในฐานะเป็น “กฎ ที่เหนือกฎทั้งหลาย”, ในฐานะเป็น “กฎแห่งกรรม, กรรม, และกัมมกัมมชย, และในฐานะเป็น “ปฏิจกสมุปปาทนต่างๆแบบ”

การสอนหลักอทิปปัจจยตา ในฐานะเป็นกฎธรรมชาติที่เหนือกฎทั้งปวง ที่มีอิทธิพลเหนือสิ่งทั้งปวง แต่เมื่อจะสอนเฉพาะเจาะจงในเรื่องสำหรับกฎเกณฑ์ของการเกิดทุกข์และการดับทุกข์ ที่เรียกว่า “ปฏิจกสมุปปาทน” นั้น ท่านพุทธทาสสรุปไว้ในหนังสือ “อทิปปัจจยตา” ในบทสุดท้าย และได้สอนโดยละเอียด โดยยกเฉพาะพระพุทธพจน์เท่านั้น ในหนังสือ “ปฏิจกสมุปปาทนจากพระโอษฐ์”

ท่านพุทธทาสวิเคราะห์ให้เห็นว่า ปฏิจกสมุปปาทนธรรม ๑๑ อากาโร ที่ควรรู้จัก ดังนี้

^{๖๐} พุทธทาสภิกขุ, พระพุทธเจ้าสอนอะไร หลักธรรมสำหรับนักศึกษาและปัญญาชน,

(กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐-๑๑.

“เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงเกิดวิญญาณ
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงเกิดสฬายตนะ
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ
 เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส ซึ่งเป็นทุกข์
 ทั้งนั้น”

นี่คือพระพุทธพจน์ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในพระวินัย ได้แก่ โพธิกถา ^{๖๑}
 และในพระสูตร ได้แก่ ปัญจเวรยสูตร^{๖๒} , วิภังคสูตร^{๖๓} เป็นต้น

ตามแนวคิดของท่านพุทธทาส ปฏิจจนูปบาท สามารถจำแนก ได้ ๔ ประเภท ดังนี้

(๑) ปฏิจจนูปบาทที่อธิบายโดยรูปแบบของหลักอริยสัจ ได้ว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่เกิดจากการ
 ประชุมแต่ง, เหตุของทุกข์ คือปฏิจจนูปบาทส่วนสมุทยวาร, ความดับทุกข์ คือปฏิจจนูปบาทส่วนนิโรธ
 และทางดับทุกข์ คือมรรคมรรคแปด ทำให้เกิดอาการดับ

(๒) ปฏิจจนูปบาทแบบที่ทำให้เกิดทุกข์ ซึ่งจำแนกประเภทย่อยได้ อีก ๗ รูปแบบ คือ

(๒.๑) แบบที่มี ๑๑ อาการ จากอวิชาไล่ไปเป็นอนุโลม และปฏิโลม

(๒.๒) แบบที่พระพุทธองค์ทรงท่อง จากอาการแรกที่ผัสสะ ไล่ไปจนเป็นทุกข์

(๒.๓) แบบที่ขึ้นต้นด้วยเวทนา ไล่ไปจนถึงทุกข์

(๒.๔) แบบที่เปลี่ยนกระแสดกลางสายจากอวิชาไป พอถึงตัณหาก็กลับไปเป็นฝ่ายดับ

(๒.๕) แบบของอภิธรรมปิฎก คือขยายข้ออายน์ ระบุเป็นอย่างไร รวมได้ ๑๑ อาการ

(๒.๖) แบบที่ตั้งขึ้นจากความคิด ซึ่งที่อารมณ์ ความคิด จิตผิง

(๒.๗) แบบที่ตั้งต้นด้วยอาหารสี่ คือวิญญาณาหารทำให้เกิดภพใหม่ปรุงต่อเป็นตัณหา

(๓) ปฏิจจนูปบาทแบบที่ไม่เกี่ยวกับความทุกข์

(๓.๑) ปฏิจจนูปบาทของสัจจะ ๓ (สัจจานุรักขนา, สัจจานุโพธา, และสัจจานุปัตติ)

(๓.๒) ปฏิจจนูปบาทแห่งการละราคะ-โทสะ-โมหะ

(๔) ปฏิจจนูปบาทแบบที่คาบเกี่ยวกันทั้งดีและชั่ว

(๔.๑) ปฏิจจนูปบาท ชื่อ “อุปนิสธรรม” คือ สิ่งทีอาศัยกัน จากอวิชาไปถึงทุกข์ดับ

^{๖๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๖๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๑/๘๓.

^{๖๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔.

(๔.๒) ปฏิจจสมุปบาทแห่งการทะเลาะวิวาท เริ่มที่เวทนาไปถึงการทะเลาะหึงหวง

(๔.๓) ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นเงื่อนไข จากอวิชชาสัมผัสไปถึงตัวกูของกู

หากจะแบ่งประเภทของปฏิจจสมุปบาท ตามวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า ท่านพุทธทาสสรุปไว้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๕ รูปแบบด้วยกัน^{๒๔} ดังนี้คือ

(๑) แบบที่ ๑ แบบธรรมดาสามัญ โดยตรัสตั้งแต่ต้นจนปลาย จากอวิชชาจนถึงชราภพ เป็นแบบที่ได้ยินกันบ่อย ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “ปรากฏเป็นสูตรอยู่หลายสิบหลายร้อยสูตร ในพระไตรปิฎก

(๒) แบบที่ ๒ กลับจากปลายเข้ามา โดยตรัสตั้งต้นจากทุกข์ ว่าเกิดเพราะชาติ, ชาติเกิดเพราะภพ,...สังขารเกิดเพราะอวิชชา ตรัสตลอดสายจากปลายเข้ามา เรียกว่า ปฏิโลม แล้วตรัสตั้งต้นออกไป เรียกว่า อนุโลม

(๓) แบบที่ ๓ ตั้งต้นตรงกลาง-ย้อนมาหาต้น โดยตรัสเริ่มที่ อาหาร ๔ ว่าอาหารนี้มาจากต้นหา, ต้นหามาจากเวทนา,..., สังขารมาจากอวิชชา (อ้างอิงในมหาตัมหาสังขยสูตร)

(๔) แบบที่ ๔ จับเอาที่ตรงกลาง-พุ่งไปทางปลาย โดยตรัสจากตรงกลาง ต่อไปจนถึงปลาย เป็นแบบที่พบมากที่สุด มักเริ่มจากเวทนา ที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข แล้วทำให้เกิด อุปาทาน เกิดภพ เกิดชาติ เกิดทุกข์

ท่านพุทธทาสกล่าวยกย่องว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาท ๔ รูปแบบนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อุปมาไว้ดีมาก เปรียบกับวิธีการตัดเถาว์วัลย์มาใช้ประโยชน์ ทำได้หลายวิธี (๑) อาจจะต้องที่โคนแล้วสาวตลอดถึงปลาย, จับที่ปลายถอนให้หลุดถึงโคน, (๓) ตัดตรงกลางสายแล้วดึงมาตลอดโคน, และ (๔) ตัดตรงกลางสายแล้วดึงมาส่วนปลายครึ่งท่อน ซึ่งพระพุทธโฆษาจารย์ท่านก็ยืนยัน การตรัสปฏิจจสมุปบาทใน ๔ ความหมายอย่างนี้

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ ท่านพุทธทาสได้ค้นพบ การอธิบายปฏิจจสมุปบาท อีกแบบที่แตกต่างไปจาก ๔ แบบข้างต้นนั้น จึงแยกออกมาเป็นแบบที่ ๕

(๕) แบบที่ ๕ ดับที่ตรงกลาง โดยตรัสแสดงสายสมุทัยวาร จนถึงต้นหา แล้วเปลี่ยนเป็นสายนิโรธวาร กล่าวคือ ตรัสว่า อวิชชาให้เกิดสังขาร สังขารให้เกิดวิญญาณ...นามรูป...อายตนะ...ผัสสะ...เวทนา...ต้นหา แล้วหยุดตรงนี้ ตรัสต่อไปว่า เพราะดับต้นหาเสียได้ อุปาทานดับ...ภพดับ...ชาติดับ...เพราะชาติดับ ชราภพโสกะปริเทวะ...ดับ

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๖๒-๖๕.

ท่านพุทธทาสอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า เป็นอาการคล้ายๆกับว่า มีสติเกิดขึ้น ไม่ผลอยจนเกิดตลอดสาย จึงกลายเป็นเรื่องดับ ดับตรงที่ต้นหา แล้วทุกข์ก็ไม่เกิดขึ้น ซึ่งหากจะเปรียบกับการตัดเถาวัลย์ เหมือนกับเราไปอยู่ตรงกลาง แล้วดึงเข้ามาให้หลุดทั้งโคนทั้งปลาย^{๖๕}

จาก “ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์” แสดงถึงการอ้างอิงพระพุทธรูปของท่านพุทธทาส ได้คัดมาโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับหลักปฏิจจสมุปบาท แล้วเรียบเรียงเป็นหมวดหมู่ โดยในแต่ละหมวดได้แบ่งเป็นหัวเรื่อง ร้อยเรียงกันเป็นลำดับ จำแนกไว้ดังนี้ ซึ่งในการเรียบเรียงพระพุทธรูปเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้น แสดงถึงวิธีการสอนของท่านพุทธทาส ที่แสดงถึงเนื้อหาสาระที่สำคัญ ควรประกอบด้วย

(๑) การเกริ่นนำ คำชี้แจง หรือสิ่งที่ควรทราบ โดยทรงแสดงความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท ว่า “การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาท เป็นเรื่องสำคัญหรือจำเป็นสำหรับพุทธบริษัท โดยอ้างอิงบาลีในสังคีตสูตร ที่ฉนิกาย (๑๑/๒๒๖/๒๒๗)

(๒) ลักษณะ ความสำคัญ วัตถุประสงค์ของเรื่อง, (๓) เนื้อหาสาระของเรื่องที่ต้องการสอนอย่างทุกแง่ทุกมุม ได้แก่ “ปฏิจจสมุปบาท คือ อริยสัจสมบุรณ์แบบ”, “บาลีที่แสดงว่าปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ”, “ปฏิจจสมุปบาทเกิดได้เสมอในชีวิตประจำวัน”, “ปฏิจจสมุปบาทที่แสดงการเกิดดับแห่งกิเลสและความทุกข์

(๓) คุณและโทษ ได้แก่ “โทษของการไม่รู้และอานิสงส์ของการรู้ปฏิจจสมุปบาท”, “ปฏิจจสมุปบาทเกี่ยวกับความเป็นพระพุทธรูปเจ้า” “ปฏิจจสมุปบาทกับอริยสาวก” “ปฏิจจสมุปบาทนานาแบบ” “ลัทธิหรือทฤษฎีที่ขัดกับปฏิจจสมุปบาท” และ “ปฏิจจสมุปบาทที่ส่อไปในทางภาษาคนเพื่อศีลธรรม”

(๔) การสอนเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติ ได้แก่ “ปฏิจจสมุปบาทที่ตรัสในรูปของการปฏิบัติ”

(๕) บทสรุป “คุณค่าพิเศษของปฏิจจสมุปบาท”

ท่านพุทธทาสกล่าวโดยสรุป ในประเด็นที่สำคัญของปฏิจจสมุปบาทไว้ ๔ ประเด็น^{๖๖} คือ

(๑) ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร? คือ การแสดงให้เห็นเรื่องความทุกข์ที่เกิดขึ้นในรูปสายฟ้าแลบในจิตใจคนเราเป็นประจำ

(๒) เหตุที่ต้องรู้เรื่องนี้? เพราะว่า คนมันกำลังโง่ ไม่รู้เรื่องนี้

^{๖๕} คุุรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๕๔๙-๖๔๕. และ พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๔๕๙-๕๖๒.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๔๘.

(๓) รู้เพื่อประโยชน์อะไร? เพื่อให้รู้ถูกต้องและดับทุกข์เสียได้

๔) จะดับทุกข์ได้โดยวิธีใด? โดยวิธีปฏิบัติอย่างถูกต้อง คือ อย่าให้กระแสปฏิจสมุปบาทเกิดขึ้นมาได้ เพราะว่ามีสติรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา

การสอนที่แตกต่างไปจากเดิม ซึ่งเป็นการอธิบายปฏิจสมุปบาทสายเดียว คร่อมถึง ๓ ชาติ ท่านพุทธทาสวิเคราะห์ว่า เป็นการสอนที่ผิดเพี้ยนไปจากพระบาลี (โดยพยัญชนะและอรรถ เป็นการสอนให้เป็นคนๆเดียว ว่า กิเลสของคนในชาติก่อน ทำให้เกิดวิบากในชาตินี้ และวิบากในชาตินี้ ทำให้เกิดกิเลสในชาตินี้ใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้า ทำให้กลายเป็นการสอนเรื่องอัตตา^{๖๗})

ท่านพุทธทาสแสดงเหตุผลว่า การตีความหมาย การอธิบาย “ปฏิจสมุปบาทแบบคร่อม ๓ ชาติ” นี้ ไม่ถูกต้อง เนื่องจากเหตุผลดังนี้

(๑) ไม่ตรงตามพระบาลี (พระพุทธพจน์) ในพุทธภาษิตในสุตตันตปิฎกทั้งหลาย

(๒) เมื่อใช้หลักมหาปเทศ^{๖๘} ในการตรวจสอบ พบว่า เป็นการสอนที่ผิด เพราะจะย้อนกลับไปมีอัตตา แต่พระพุทธศาสนาสอนเรื่องไม่มีอัตตา

(๓) อธิบายแบบนี้ไม่สอดคล้องกับหลัก สันติภูมิโก อกาลโก ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูติ

(๔) อ้างอิงถึง คำตรัสของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมพระวชิรญาณวงศ์ ว่าอธิบายกันผิดมาตั้งพันปีแล้ว

(๕) วิเคราะห์ พิจารณาด้วยเหตุผลว่า ถ้าเหตุอยู่ชาตินี้ ผลอยู่ชาติโน้น แล้วจะแก้ไขอะไรได้ จะได้ประโยชน์อะไรกับใคร

เหตุผลที่ท่านพุทธทาสแสดงมาทั้งหมดดังกล่าวนี้ ล้วนมีที่มาอ้างอิง แสดงอย่างเป็นเหตุเป็นผล แสดงถึงการวิเคราะห์ การตีความของท่านพุทธทาส มีเรื่องที่มีเหตุผลอ้างอิงพระพุทธพจน์เป็นสำคัญ ไม่ได้เป็นการตีความแบบตามความเห็นส่วนตัว

การสอนแบบเดิมที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า เป็นการสอนที่ผิด ที่เริ่มมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่งโดย พระพุทธโฆษาจารย์ ประมาณ ๑,๕๐๐ ปีก่อน ซึ่งอธิบาย

^{๖๗} เรือเดียวกัน, หน้า ๗๓-๗๔.

^{๖๘} มหาปเทศ คือ ข้อสำหรับอ้างอิงใหญ่ (ในทางพระวินัย) มี ๔ หลักคือ (๑) สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งที่ไม่สมควร (อกัปปิยะ) ขัดต่อสิ่งที่สมควร (กัปปิยะ) ให้ถือว่า สิ่งนั้นไม่ควร, (๒) สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งที่สมควร ขัดต่อสิ่งที่สมควร ให้ถือว่า สิ่งนั้นควร, (๓) สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากับสิ่งที่ไม่สมควร ขัดต่อสิ่งที่สมควร ให้ถือว่า สิ่งนั้นไม่ควร, (๔) สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากับสิ่งที่สมควร ขัดต่อสิ่งที่สมควร ให้ถือว่า สิ่งนั้นควร. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒, (กรุงเทพมหานคร : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๐๔.)

โดยหลักใหญ่ว่า “เอาวิชากับสังขารเป็นอดีตเหตุในอดีตชาติ เอาวิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบันผลในปัจจุบันชาติ และเอาตัณหา อุปาทาน กับภพ ส่วนที่เป็นกรรมภพ มาเป็น ปัจจุบันเหตุในปัจจุบันชาติ แล้วเอาเอกภพส่วนที่เป็น อุปติภพ กับชาติ-ชรา-มรณะ ไปเป็นอนาคตผล ในชาติหน้า”^{๖๙}

ท่านพุทธทาสแสดงเหตุผลอีกว่า “ถ้าสังเกตดูในพระบาลี...ไม่ต้องรอถึง ๓ ชาติ จึงจะมีปฏิจลสมุปบาทครบรอบ : ในอดีตใจเดียวเท่านั้น ก็จะมีปฏิจลสมุปบาทได้ครบทั้งรอบ...ไม่ต้องรอเป็นชาติๆ แล้วตั้ง ๓ ชาติ”

๓.๒.๓ การสอนของท่านพุทธทาสเรื่องหลักอริยสัจ ๔

แม้ว่าท่านพุทธทาสจะได้กล่าวไว้ชัดเจนว่า อริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเป็นครั้งแรกให้แก่เหล่าปัจจุวัคคีย์ แต่กระนั้นยังไม่อาจกล่าวได้ว่า หลักอริยสัจเป็นหัวใจของพุทธศาสนา แต่ท่านพุทธทาสก็ได้ให้ความสำคัญกับหลักอริยสัจเป็นอย่างมาก เห็นได้จาก การที่ท่านได้รวบรวมพระพุทธรูปที่เกี่ยวข้องกับอริยสัจ ได้มาก รวมเป็นชุดถึง ๒ เล่ม คือ อริยสัจจากพระโอษฐ์ (ภาคต้น) และ อริยสัจจากพระโอษฐ์ (ภาคปลาย)

อริยสัจ แปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คุณเป็นพระอริยะ^{๗๐} ท่านพุทธทาสแปลโดยศัพท์ว่า อริยะ คือ ประเสริฐ หรือ ปราศจากข้าศึก (ข้าศึก หรือสิ่งที่ไม่ปรารถนาทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ) สัจจะ หมายถึง ความจริง หรือ ธรรม ซึ่งแปลว่า “หนทาง” หรือ แปลว่า “หน้าที่”^{๗๑} แปลโดยความหมายจะได้ว่า “อริยสัจ” คือ “ความจริงที่รู้แล้วทำให้ปราศจากข้าศึก”^{๗๒}

อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ โดยที่ ปฏิจลสมุปบาทสำหรับทุกข์เกิดคือ อริยสัจข้อที่ ๑ กับข้อ ๒ และปฏิจลสมุปบาทสำหรับทุกข์ดับ คือ อริยสัจข้อที่ ๓ กับข้อ ๔ และสิ่งเกี่ยวกับความทุกข์นี้เอง คือ ข้าศึก^{๗๓} ถ้า

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจลสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๙), หน้า ๗๙-๘๕.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒, (กรุงเทพมหานคร : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๕๑๗.

^{๗๑} ท่านพุทธทาส นิยามคำว่า “ธรรมะ” ใน ๔ ความหมาย ได้แก่ ธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ, หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ, และผลของการทำหน้าที่ตามกฎหมายธรรมชาติ

^{๗๒} พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

ขยายความเรื่องอริยสัจ จะได้เป็นเรื่องปฏิเสธสมุปบาท เรียกว่า “อริสัจใหญ่” ส่วนเรื่องอริยสัจทั่วไปนี้เป็นเรื่อง “อริสัจน้อย”^{๗๔}

การศึกษาเรื่องอริยสัจ จะเป็นการมองเรื่องทั้งหมด ภาษาที่ใช้ และเรื่องตรรกะ (Logic) เรียกว่า ศึกษาแบบ Bird-Eye-View ซึ่งท่านพุทธทาสสอนอย่างเป็นขั้นตอน^{๗๕} ดังนี้ คือ อริสัจที่ ๑ บอกว่าเป็นเรื่องอะไร (What is it?), อริสัจที่ ๒ บอกว่ามาจากเรื่องอะไร (From what?), อริสัจที่ ๓ บอกว่าเพื่อประโยชน์อะไร (For what?) และอริสัจที่ ๔ บอกว่าโดยวิธีใด (By what?)”

“ขอให้จำคำว่า คืออะไร จากอะไร เพื่ออะไร และโดยวิธีใด พร้อมๆกัน ก็จะเป็นอริยสัจโดยชัดเจนทีเดียว”

๓.๒.๓.๑ ทุกขอริยสัจความจริงที่ทำให้ปราศจากข้าศึกเรื่องทุกข์

ความหมายของ “ทุกข์” ท่านพุทธทาส ได้วิเคราะห์ความหมาย ไว้อย่างละเอียด แปลไว้ ๓ วิธี คือ วิธีแรก ทุกขะ มาจาก ทุ กับ ขมะ ซึ่ง ทุ แปลว่า ยาก ส่วน ขมะ แปลว่า ทน ดังนั้น ทุกข์ จึงแปลว่า “ทนยาก” วิธีที่สอง แยกคำว่าทุกข์ ออกเป็น ทุ (น่าเกลียด ชั่ว ยาก) กับ อิ-ขะ (ดู เห็น) รวมความได้ว่า ทุกข์แปลว่า เห็นแล้วรู้สึกน่าเกลียด เมื่อเห็นสิ่งทั้งปวงด้วยปัญญาแล้ว เป็นเพียงมายา น่าเกลียด การแปลวิธีที่สาม แยกได้เป็น “ทุ” แปลว่า “น่าเกลียด” ส่วน “ขะ หรือ ชัง” แปลว่า “ว่าง” รวมความได้ว่า ว่างอย่างน่าเกลียด หรือ ว่างจากสาระที่ควรยึดมั่นถือมั่น จึงสรุปความหมายโดยรวมว่า “ต้องทน ความน่าเกลียดของมัน ความว่างของมัน” เราจึงต้องการชนะความทุกข์นี้ และศาสนาหรือระเบียบวิธีปฏิบัติ นี้เอง จะทำให้เราอยู่เหนือมัน จนมันทำความทุกข์ให้เกิดแก่เราไม่ได้^{๗๖}

ทุกข์ มีความหมายกว้าง แปลได้ ๓ ความหมาย คือ (๑) ความเจ็บปวด ทนทรมาน (suffering), (๒) สิ่งที่น่าเกลียด (ugliness) และ (๓) ความว่างจากสาระประโยชน์ใดๆ (void) ซึ่งล้วนแต่มีความหมายเป็น “ข้าศึก” ทั้งสิ้น^{๗๗}

บรรดาสิ่งที่เป็นสังขตธรรม คือสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นมานี้ แม้ว่าเป็นเรื่องความรำรวย ความสุข ความสวยงาม ต่างก็มีความน่าเกลียดอยู่ คือมีความยุ่งยาก ความลำบาก สิ่งที่น่ารัก ก็มีความน่าเกลียด ที่ทำให้เกิดความยุ่งยาก ที่มันน่าเกลียดเพราะมันไม่เที่ยง มันเปลี่ยนแปลง ส่วนความว่างจาก

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า [๙].

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือพุทธธรรม ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๘๖-๘๗.

^{๗๗} พุทธทาสภิกขุ, **อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓-๖๕.

สาระที่เป็นแก่นสาร เปรียบกับอากาศก็ได้ เป็นความว่างจากสาระที่ควรยึดมั่นถือมั่น สรุปลง คำแปลโดยรวมของ “ทุกขะ” ได้ว่า “สิ่งไม่พึงปรารถนา” (undesirable)

ลักษณะความทุกข์ ได้แก่ (๑) ความทุกข์โดยธรรมชาติ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย, (๒) ความทุกข์ที่แสดงอาการ ซึ่งมีอยู่มากอย่าง ยกตัวอย่างได้แก่ โสกะ ปรีทเว ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ และ (๓) ความทุกข์เพราะตัณหา ได้แก่ การประสบกับสิ่งที่เราไม่รัก (เราไม่ชอบ) การพลัดพลาดจากสิ่งที่เรารัก (เราอยาก) และ ความที่ต้องการอย่างใดไม่ได้ดั่งนั้น (ไม่ได้ในสิ่งที่อยาก) เหล่านี้มีมูลจากตัณหาทั้งสิ้น ซึ่งทั้งหมดนี้ สามารถสังสรุปรวมแห่งความทุกข์ทั้งปวง คือ อุปาทานขันธ ทั้งห้า ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น (attachment) ในรูปขันธ ว่าเป็นรูป เป็นร่างกายของเรา ทำให้ความรู้สึกเป็นตัวเรา “ตัวกู” มีขึ้น มันก็เป็นทุกข์ ความยึดมั่นในเวทนาขันธ (พอใจ ไม่พอใจ ยังไม่แน่ว่าพอใจหรือไม่) ทำให้มีทุกข์ เพราะเราไปคิดว่ามีตัวกูผู้รู้สึก ที่แท้มันเป็นเป็นกลไกของระบบประสาท ความยึดมั่นในสัญญาขันธ (ความสำคัญมั่นหมาย) ในสังขารขันธ (ความคิดปรุงแต่ง) เราไปยึดถือว่าเป็น ความจำความคิดของเรา จึงเป็นทุกข์ และความยึดมั่นในวิญญาณขันธ (การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นเพียงกลไกตามธรรมชาติของอวัยวะ คำว่า “วิญญาณ” ที่มีความสำคัญ ถ้าแปลเป็น “soul” หรือ “self” หรือ “egoistic concept” ไม่ใช่วิญญาณทางพุทธศาสนา ถ้าเป็นเพียง ความรู้ชั่วครว (momentary consciousness) นี้เป็นวิญญาณในพุทธศาสนา เมื่อเราไปยึดถือว่าวิญญาณเป็นตัวตน ก็ทำให้เป็นทุกข์

ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญเรื่อง การถอนความรู้สึกที่เป็นอุปาทานเสียจากขันธทั้ง ๕ ให้เป็นขันธ ๕ ที่ไม่มีอุปาทาน จัดว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา คำสอนนี้เป็นพุทธศาสนาแท้ จริงแท้ เดิมแท้ ไม่ว่าเถรวาทก็ดี มหายานก็ดี เซ็นกั๊ตตี ไม่มีเรื่องอื่นนอกจากการเอาอุปาทานออกเสียจากขันธ ๕

๓.๒.๓.๒ ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ^{๗๘} ความจริงที่ทำให้ปราศจากข้าศึกเรื่องเหตุให้เกิดทุกข์

“สมุทัย” “เหตุ” และ “ปัจจัย” ทั้ง ๓ คำนี้ มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่มีความแตกต่างอยู่บ้าง คำว่าสมุทัย ตรงกับ คำว่า Original (ต้นกำเนิด, บ่อเกิด, จุดเริ่ม, ต้นเรื่อง), คำว่าเหตุ ตรงกับคำว่า Cause (ต้นเหตุ, สาเหตุ, มูลเหตุ) และ คำว่าปัจจัย ตรงกับ Condition (เงื่อนไข, ข้อแม้) หรือ Concoction (การประกอบ)

แม้ว่าจะให้ความหมายเป็นภาษาอังกฤษแล้ว อาจยังแยกความแตกต่างไม่ได้ ท่านพุทธทาสจึงยกตัวอย่างเรื่องการปั้นหม้อว่า main cause หรือสาเหตุหลักนั้น คือ ความต้องการของคน

^{๗๘} พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่, (สุภาพใจ : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๔), หน้า ๘๐-๘๕.

ผู้ทำหม้อ แล้ว supplementary (ส่วนเสริม, ส่วนประกอบ) ทั้งหลายนี้เป็นปัจจัย เช่น เขาต้องเอาดินมา เอาน้ำมา เอาเครื่องหมวน มาเป็นปัจจัย แล้วจึงมาทำรวมกันทุกอย่าง เข้ากับทุกอย่าง นี่เป็นสมุทัย และถ้าเป็นเหตุโดยตรงอย่างเดียว จะเรียกว่า เหตุ แต่ถ้าเป็นเรื่องโดยอ้อมหลายๆอย่างส้องทำรวมกัน เรียกว่า ปัจจัย

ท่านพุทธทาสยังแปลคำศัพท์คำว่า “สมุทัย” ให้เข้าใจกระจ่างขึ้น บอกที่มาของศัพท์คำนี้ว่า มาจาก ส (พร้อมทุกอย่างครบถ้วน) + อุทย (ขึ้นมา) แปลว่า ดังนั้น “ทุกข์สมุทัย” โดยศัพท์แล้วหมายถึง “การเกิดขึ้นมาพร้อมๆ หลายๆอย่าง สำเร็จเป็นความทุกข์”

ท่านพุทธทาสชี้ให้เห็นว่า พุทธบริษัทในไทย พม่า ศรีลังกา ยังมีความเชื่อว่าทุกข์หรือสุข มาจากกรรมเก่า ท่านพุทธทาสย้ำว่า ลัทธิกรรมเก่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา กรรมเก่านั้นมีเหตุมีที่มา คือ อวิชชา ตัณหา กิเลส แต่ถ้าเชื่อว่ามาจากกรรมเก่าก็ยังมีประโยชน์ในทางศีลธรรม การเรียนเรื่อง อริยสัจ ต้องเรียนอย่างปรมัตถธรรม ให้รู้เหตุแห่งทุกข์คือตัณหา แล้วจึงขยายความให้ลึกซึ้งอีกว่า ตัณหานั้นมีที่มาคืออวิชชา ตัณหาที่ถูกทำให้เป็นอุปาทาน เรียกว่า สังขารหรือการปรุงแต่ง จึงกล่าวได้ว่า ทุกข์นั้นมาจากสังขาร ถ้าไม่มีตัวกู ก็คือไม่มีอุปาทาน เพราะว่าไม่มีตัณหา

การอธิบายให้เข้าใจถึงเหตุแห่งทุกข์คือตัวตัณหา ท่านพุทธทาสแบ่งซึ่งถึงลักษณะของตัณหา มี ๓ ประการคือ (๑) สร้างภพใหม่หรือการมีอยู่อันใหม่ , (๒) ประกอบอยู่ด้วยราคะสิ่งที่พอใจ, และ (๓) เทียวชอบใจในทุกหนทุกแห่ง จึงแบ่งประเภทของตัณหาได้ เป็น (๑) กามตัณหา (อยากได้ตามต้องการ), (๒) ภวตัณหา (อยากมี อยากเป็น), (๓) วิภวตัณหา (อยากจะไม่มี ไม่เป็น)

๓.๒.๓.๓ ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๗๙} ความจริงที่ทำให้ปราศจากข้าศึกเรื่องความดับทุกข์

ในการสอนเรื่องความดับทุกข์ ท่านพุทธทาส เริ่มต้นที่ การให้คำนิยามของคำว่านิโรธ และคำใกล้เคียง “นิโรธ” แปลว่า “ดับไม่เหลือ” “ดับไปโดยสิ้นเชิง” ส่วน “อวิชฺฐังคมะ” แปลว่า “มิได้ตั้งอยู่” ซึ่งก็มีความหมายว่าดับ และยกตัวอย่างไวพจน์ของนิโรธ ได้แก่ วิมุตติ (หลุดพ้น) และนิพพาน (เย็น) เพราะเมื่อดับสิ้นแล้ว ก็เป็นความเย็น ก็มีอาการของการหลุดพ้นออกไป ปลดปล่อยเป็นอิสระ

ท่านพุทธทาสได้ยกตัวอย่างสถานะที่เราเคยสัมผัสกับความรู้สึกตอนที่ ทุกข์ กิเลส สังขาร ระงับลงไป นั่นเป็นช่วงที่ต้องศึกษา นิโรธอริยสัจ เวลาที่ไปพักผ่อน ดากอากาศที่ทะเล ภูเขา เป็นโอกาสเหมาะให้นิโรธธาตุได้เข้ามาสัมผัสจิตใจ แม้แต่สัญญาณก็ต้องการนิโรธธาตุ จากนั้นท่านได้

^{๗๙} พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๕-๑๒๖.

อธิบายถึงลักษณะของนิโรธ ชนิดของนิพพาน ผลของนิโรธ และอานาปานสติที่ทำให้เกิดนิโรธ และยังอธิบายคำศัพท์คำหนึ่งที่ไม่ค่อยถูกกล่าวถึง ได้แก่ ธรรมสมาธิ

นิโรธมีลักษณะของการดับไม่เหลือแห่งราคะ (การตัดที่ต้นเหตุ), การสลัดคืน หรือ ปฏิณิสังคะ (สลัดออกไปทันทีที่ผัสสะได้ด้วยการมีสติทันเวลา), และการตัดอาลัย หรือ อนาลยะ (ตัดด้วยกำลังสมาธิ กำลังของปัญญา ปัญญาที่เฉียบคม

ผลของนิโรธ คือ “นิพพาน” ซึ่งเป็นความเย็นถึงที่สุด แต่ถ้าเย็นระดับธรรมดาสามัญ เย็นอกเย็นใจ เย็นแบบชั่วคราว จะเรียกว่า “นิพพุติ” และจำแนกประเภทของนิพพาน ได้ ๓ ประเภท คือ (๑) นิโรธโดยบังเอิญ, (๒) นิโรธโดยบังคับ ต้องคอยบังคับควบคุมอยู่, และ (๓) นิโรธโดยที่หมดกิเลสแล้ว

ไวพจน์เพิ่มเติมของนิโรธ ซึ่งจะให้เข้าใจมากขึ้น เช่น ระงับสังขารในทุกๆความหมาย (สัพพสังขารสมโร), โยนของหนักทิ้งให้หมด (สพพุปิปฏิณิสสัคโค), ทำค้นหาให้สิ้น (ตัณห์ทักขโย), ไม่มีกิเลสข้อมใจ (วิราโค), จิตเย็น (นิพพานัง)

ท่านพุทธทาสมีวิธีการอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้น ด้วยการเปรียบเทียบ อย่างเช่น การแนะนำเรื่อง “อุบายดับตัณหาด้วยตัณหา” ดังสำนวนไทยว่า “เกลือจิ้มเกลือ” และ “หนามยอกเอาหนามบ่ง” โดยท่านอธิบายว่าการเอาความทุกข์มาแก้ความทุกข์ คือเอาความต้องการแบบ want หรือ aspiration คือความต้องการ หรือ ตัณหาฝ่ายดี เอามาแก้ตัณหา ดับตัณหาฝ่ายไม่ดี คือ แบบ craving สรุปได้ว่า ในความทุกข์มีความดับทุกข์ ในความทุกข์สอนให้เรารู้จักดับทุกข์ เช่นเดียวกับเอาหนามมาบ่งหนาม และ “ดับไฟที่ไฟ ดับทุกข์ที่ทุกข์”

๓.๒.๓.๔ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๘๐} ความจริงที่ทำให้ปราศจากข้าศึกเรื่องทางให้ถึงความดับทุกข์

ในหัวข้อนี้ ท่านพุทธทาสเริ่มต้นด้วยแนะนำว่า ได้พูดถึงข้อที่ว่า อะไร จากอะไร เพื่ออะไรไปแล้ว ต่อไปจะพูดถึงประเด็นที่ว่า “โดยวิธีใด” หมายถึงวิธีการดับทุกข์ ก็คือการเอาอุปาทานออกจากขันธห้า นั่นเอง และอธิบายจากความหมายโดยพยัญชนะและโดยอรรถ ดังนี้ ว่า คำว่าปฏิปทา หมายถึง การเดินทาง หรือ การปฏิบัติ และคำว่า “คามินี” แปลว่า เครื่องมือที่ทำให้ถึง จึงรวมความได้ว่า คามินีปฏิปทา แปลว่า การปฏิบัติที่เป็นเครื่องให้ถึง และมีชฌมาปฏิปทา หรือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้ เป็นการปฏิบัติให้มีชีวิตชนิดที่ไม่มีตัว แต่เป็นธรรมดาที่ปากต้องพูดว่ามีตัว เพราะคนทั้งโลกเขาพูดภาษากันอย่างมีตัว

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙-๑๕๗.

ท่านพุทธทาสชี้ให้เห็นว่า ศึกษาพระพุทธศาสนา ต้องทำด้วยวิธีประจักษ์แจ้ง ใช้วิถีทาง วิปัสสนา ซึ่งการตระหนักรู้ภายในใจ (realization) เป็นความรู้ (knowledge) ในขั้นที่ ๓ ไม่ใช่ศึกษากันอย่างปรีชา เป็นการใช้เหตุผล (reasoning) การสรุป (conclusion) เป็นความรู้ในขั้นที่ ๒ ส่วนความรู้ในขั้นแรกแบบพื้นฐานทั่วไป ได้จากศึกษาเล่าเรียน

พุทธธรรมคือทางดำเนินชีวิต ที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบและชี้ทาง ศึกษาธรรมะ ศึกษาพระพุทธศาสนา ศึกษาอานาปานสติ ให้รู้ทาง แล้วเดินทางอย่างถูกต้อง ซึ่งท่านพุทธทาส แสดงให้เห็นความสอดคล้องระหว่างศาสนาว่า “แต่” คำสอนของเหล่าจื๊อ ก็คือทาง ทางเดินออกไปจากหยิน-หยาง บวก-ลบ และพระคริสตเจ้าคือทาง พระเยซูทำทุกอย่างเพื่อสละตัวตน นี่แสดงให้เห็นถึงความไม่ขัดแย้งกันไม่ว่าจะศาสนาใดก็ตาม สัญลักษณ์ไม้กางเขน ก็เป็นเส้นขวางที่ตัดตัวอักษรไอ (I) คือตัวฉัน นั่นคือเป็นการตัดกรรมมีตัวตน จะเห็นได้ว่า การตีความเช่นนี้ สอดคล้องกับปณิธาน ๓^{๔๑} ของท่านพุทธทาส ในข้อที่ ๒ ที่ว่า ให้ทำความเข้าใจกันดีระหว่างศาสนา

จากนั้นท่านพุทธทาสนำเข้าสู่นิพพาน ที่เข้าใจว่า ทราบกันดีและหาอ่านได้หนังสือทั่วไป คือ “อริยมรรคมีองค์ ๘” ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, และสัมมาสมาธิ

ท่านพุทธทาสอธิบายให้ลึกซึ้งเกี่ยวกับคำว่า “สัมมา” หมายถึงถูกต้องต่อพระนิพพาน ทางปฏิบัติ เป็นหนทางใหม่ของชีวิต (New way of life) คือมีชีวิตอยู่เหนือความเป็นคู่ ความเป็นบวก เป็นลบทั้งปวง โดยที่จะเดินทางออกมาจากอุปาทานนั้นต้องมีความถูกต้อง ๔ อย่างคือ วิเวก (แปลว่า เต็มอย่างยิ่ง เป็นเสรีภาพอย่างยิ่ง), วิราคะ (จางคลายออก), นิโรธ (ความดับลง, ความเย็นลง), และ ไวสัคคะ (โยนของหนักทิ้ง)

ท่านพุทธทาสให้ความสำคัญว่า “สัมมาสมาธิ” มีความสำคัญที่สุด ซึ่งท่านบอกเองว่า อาจจะแปลกสำหรับหลายๆคน ที่คิดว่าควรจะเป็นสัมมาทิฏฐิ โดยมี “อริยสัมมาสมาธิ” เป็นหัวหน้า แล้วมี ข้ออื่นๆ เป็นลูกน้อง ซึ่งสัมมาทิฏฐิจะเป็นผู้ช่วย คือ การใช้ปัญญาที่มีกำลังของสมาธิ จึงจะตัดกิเลสได้ ประเด็นนี้ท่านพุทธทาสอ้างอิงว่ามีไว้ในพระบาลี

การสอนเรื่องอริยสัจ ท่านสรุปสุดท้ายว่า สัจจะหรือหนทาง เป็นไปเพื่อกำจัดข้าศึก เรียกว่าอริสัจ หรือ อริยมรรค โดยเรื่องปฏิจกสมุปปาท นั้นเป็น อริยสัจโดยละเอียด โดยสมบูรณ์

^{๔๑} ปณิธาน ๓ ประการของท่านพุทธทาส ได้แก่ (๑) พยายามเข้าถึงหัวใจของศาสนาของตน, (๒) การทำความเข้าใจระหว่างศาสนา, (๓) การนำโลกออกมาเสียจากวัตถุนิยม; ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, **ปณิธาน ๓ ประการ**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๙).

เป็นอริยสัจใหญ่ เป็นเรื่องพิสดารและยาวที่สุด สำหรับเรื่องอริยสัจ ๔ เป็นเรื่องขนาดกลาง ส่วนการสรุปลงที่ทุกข์และการดับทุกข์ นั้นเป็นอริยสัจที่สั้นที่สุด

ท่านพุทธทาสสรุปความสำคัญของอริยสัจว่า ชีวิตนี้มีปัญหาจึงต้องการความรู้เรื่องอริยสัจ, โลกยิ่งเจริญยิ่งต้องรู้เรื่องอริยสัจ เพราะเป็นการเจริญทางวัตถุ ไม่ได้เจริญทางธรรม, หลักอริยสัจเป็นหลักวิทยาศาสตร์ ไม่เป็นปรัชญาแบบ Philosophy ไม่เป็นตรรกะ (Logic) ผท่านพุทธทาสยังได้ยกคำกล่าวของไอน์สไตน์^{๘๒} มาสนับสนุนคำกล่าวของท่านด้วย), คนทุกคนชั้น ควรรู้เรื่องอริยสัจ, รู้เรื่องอริยสัจแล้วทำให้มีที่พึ่งแท้จริง, พึ่งตัวเองคือพึ่งธรรมะ, พึ่งตัวเองดีกว่าพึ่งผู้อื่น (ประเด็นนี้ ท่านพุทธทาสขยายความว่า การพึ่งตนเองนั้นเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นที่พึ่งได้แท้จริง ท่านยืนยันว่าเรื่องความรู้เรื่องอริยสัจนี้เป็นที่พึ่ง จะสกับหลักวิทยาศาสตร์), รู้และปฏิบัติอริยสัจแล้วปัญหาจะหมดไป, คุณค่าของอริยสัจที่เราควรยอมลงทุน, ผู้ที่ทำให้เรารู้เรื่องอริยสัจมีพระคุณอย่างสูงสุด, ถ้าไม่รู้เรื่องอริยสัจจะเห็นกงจักรเป็นดอกบัว อริยสัจทำให้ไม่หลงกินเหยื่อ, อริยสัจทำให้มีสันติภาพ และท่านสรุปลงท้ายที่สุดที่มีความสำคัญอย่างมากว่า “ธรรมทั้งหลายมีมากมายเท่ากับใบไม้ทั้งป่า มาสรุปอยู่ใบไม้กำมือเดียว อยู่ที่ยอริยสัจ รู้เรื่องอริยสัจก็คือรู้ธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ที่จะช่วยดับทุกข์ได้จริง”

๓.๒.๔ การสอนของท่านพุทธทาสเรื่องอตัมมยตา

คำว่า “อตัมมยตา” ในสัพปุริสสูตร^{๘๓} ใช้ในความหมายว่า หมายถึงความไม่มีตัณหา (ม.อุ.อ. ๓/๑๐๘/๖๘) เป็นคำแปลในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งท่านพุทธทาสให้ความเห็นว่า “คำว่า อตัมมยตานั้น เข้าใจความหมายได้ยาก เมื่อแปลเป็นไทยก็ไม่ว่าจะแปลว่าอะไร คำอธิบายในอรรถกถาก็เอาใจความอะไรไม่ได้” “แทบจะทุกแห่งว่า ความไม่มีตัณหา มานะทิฏฐิ”

ตัวอย่างในบริบทที่ว่า “สัตบุรุษย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า แม้เพราะปฐมฌานสมาบัติ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอตัมมยตาไว้ เพราะชนทั้งหลายเข้าใจกันด้วยเหตุใดๆ เหตุนั้นๆ ย่อมเป็นอย่างอื่น

^{๘๒} “ไอน์สไตน์กล่าวว่า ศาสนาที่จะเหลืออยู่ในโลกในอนาคตนี้ มันต้องเป็นศาสนา ที่สามารถเผชิญกับความต้องการของวิทยาศาสตร์ สามารถที่จะแก้ไข้ปัญหาของโลก ตามวิถีทางวิทยาศาสตร์” (พุทธทาสภิกขุ, **อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๘-๑๖๙.); อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ นักวิทยาศาสตร์ ผู้ค้นพบทฤษฎีสัมพัทธภาพ ได้กล่าวไว้โดยสรุปว่า ศาสนาในอนาคต จะเป็นศาสนาสากลจักรวาล ข้ามพ้นเรื่องพระเจ้าที่มีตัวตน ครอบคลุมเรื่องธรรมชาติและเรื่องจิตวิญญาณ พระพุทธศาสนาก็มีลักษณะเช่นนั้น และเป็นศาสนาที่เข้ากันได้กับความต้องการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ (พระราชปัญญาเมธี (สมชัย กุศลจิตโต), **พระพุทธเจ้าในสายตานักปราชญ์โลก**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นิตยธรรมการพิมพ์ : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘.)

^{๘๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๐๘/๑๓๒.

จากที่เข้าใจกันนั้น เพราะปฐมฌานสมาบัตินั้น สัตบุรุษนั้นจึงทำอตัมมยตาเท่านั้นไว้ในภายใน แล้วไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น” และยังได้แสดงไว้ในบริบทเช่นเดียวกันนี้ กับการบรรลุสมาบัติ อีก ๗ ประการ ได้แก่ ทุตยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตน วิญญาณัญจายตน อากิญจัญญายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเมื่อสัตบุรุษผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ ทำอตัมมยตาเท่านั้นไว้ในภายใน แล้วไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น สัตบุรุษล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะได้โดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของสัตบุรุษจึงสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา^{๘๔}

คำว่าอตัมมยตา ที่ท่านพุทธทาสแปลในความหมายว่า ไม่เอาด้วยอีกแล้ว เป็นการแปลที่ชัดเจนแจ่มแจ้งว่า เมื่อละฌานบรรลุแล้วในแต่ละชั้น ละทิ้งไปอย่างที่ไม่อยากไปข้องเกี่ยวอีก จึงจะได้บรรลุถึงฌานชั้นสูงๆ ขึ้นต่อไปจนถึง ฌานชั้นที่ ๘ ซึ่งแม้ท่านอุทกดาบสราชมุนี พระอาจารย์ท่านสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ยังไม่มีอตัมมยตา ยังละทิ้งเสียไม่ได้ ยังอยู่ในภพนี้ ที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่าภวักคพรหม คือยอดสุดของพรหม และบอกกับพระพุทธเจ้า (ครั้งยังไม่ได้ตรัสรู้) ว่า เรื่องที่สอนมีสูงสุดเพียงเท่านี้ พระพุทธเจ้าจึงละทิ้งท่านพระอาจารย์ ออกไปแสวงหาความรู้ด้วยพระองค์ จนได้พบอตัมมยตา ในขั้นที่ละเนวสัญญานาสัญญายตนะได้ เรียกว่า สัญญาเวทิตินิโรธ กลายเป็นธาตุขนิดสูงสุดเป็น นิโรธธาตุ^{๘๕}

ท่านพุทธทาสตั้งใจสอนเรื่องอตัมมยตาด้วยการบรรยายเป็นชุด ในการบรรยายประจำวันเสาร์ ภาคอาสารพหุชา ประจำปี ๒๕๓๑ และยังมีการบรรยายไว้ในโอกาสต่างๆ อีกมา ในคำบรรยายชุดนี้นั้น จะสังเกตุวิธีการสอนที่เป็นระบบ สามารถจำแนกได้ ๓ ส่วนคือ

(๑) ส่วนนำ เป็นการบรรยายเพื่อชี้แจงความสำคัญของอตัมมยตา ซึ่งในวันเสาร์แรก ท่านเทศน์เรื่อง “ทำไมจึงต้องเรื่องอตัมมยตา” และในวันเสาร์ที่ ๒ และ ที่ ๓ ท่านเทศน์เรื่อง “อตัมมยตา รวมเรื่องทุกเรื่องที่พุทธบริษัทควรรู้”

ในส่วนแรกนี้ท่านให้เหตุผลว่า “ทำไมต้องพูดเรื่องอตัมมยตา” แสดงไว้หลายแง่มุม อาทิ “อตัมมยตาเป็นเพชรที่สำคัญที่สุด” วิเศษสุด สำคัญสุด (อตัมมยตา ถูกปิดเก็บเงียบไว้ในพระไตรปิฎก ไม่ถูกสังคายนา ในการสังคายนา สมัยรัชกาลที่ ๗ พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ ยังคงคำว่า อตัมมยตา บ้าง อคัมมยตาบ้าง^{๘๖})

^{๘๔} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๘/๑๓๒.

^{๘๕} พุทธทาสภิกขุ, **อตัมมยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๗-๑๐.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

ท่านพุทธทาสเป็นพระมหาเถระท่านแรกที่นำ “อติมมยตา” มาสอนและแปลในความหมายที่ยังไม่มีใครเคยแปล นอกจากที่ท่านพุทธทาสได้อ้างอิงไว้ข้างต้นนี้แล้ว ยังพบเหตุผลอ้างอิงเพิ่มเติมอีก อาทิ ในพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ คงคำว่า “อติมมยตา” ไว้ ไม่ได้แปล แล้วยกคำแปลจากคัมภีร์อรรถกถาซึ่งแปลว่า “ความไม่มีตัณหา” แสดงไว้ในเชิงอรรถ และเมื่อเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกฉบับหลวง (ภาษาไทย) ๑๔/๑๔๑/๑๑๐ แปลว่า “ความไม่มีตัณหา”, พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬารัตน (ภาษาไทย) ๒๒/๑๔๐/๒๔๐ แปลไว้ว่า “เป็นปฏิบัติที่ไม่มีตัณหา” และ “ความที่ปฏิบัติไม่มีตัณหา”

อติมมยตาเกี่ยวกับกระแสชีวิตทุกชั้นตอน ตามวิวัฒนาการ ต้องมีการสละ การละ มาเป็นลำดับๆ จากหนุ่มสาว เป็นพ่อบ้านแม่เรือน มาเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ นี่เป็นอติมมยตาตามธรรมชาติ อติมมยตาทำให้จิตเลื่อนชั้นสูงโดยลำดับ จากปุถุชน ที่พอใจในอัสสาหะ (รสอร่อย) ของกามธาตุ “เมื่อศึกษากับสิ่งนั้นเพียงพอ จนเห็นว่าไม่ไหว เป็นความยุ่งยากลำบาก ก็เลยหันหัวว่า “กูไม่เอาอะมึงอีกต่อไปแล้ว” ก็เลื่อนขึ้นไปหาอัสสาหะจากรูปธาตุ เช่นความสุขจากสมาธิ แล้วเลื่อนขึ้นไปพอใจอัสสาหะที่เกิดอรุณธาตุ แล้วเมื่อมีอติมมยตาสูงสุดจะไปสู่นิโรธธาตุ ปล่อยวางสลัดทิ้ง ดับไปหมดแล้ว ก็เป็นรสของพระนิพพาน^{๘๗}

ท่านพุทธทาสให้เหตุผลว่าทำไมจึงสอนเรื่องนี้ว่า เพราะอติมมยตาเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ทุกแห่ง ทุกครั้งของความรู้สึกในจิตใจ ผลักไสเราให้เลื่อนขึ้นไปอยู่ตลอดเวลา ให้พ้นจากความทุกข์ เลื่อนขึ้นไปจนถึงจุดสูงสุดคือพระนิพพาน หากไม่มีอติมมยตาก็จะไม่มีพระพุทธศาสนา คือไม่มีสิ่งที่ทำให้หลุดขึ้นไปจากกองทุกข์ไปสู่ความดับทุกข์ ผลักดันไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น หลุดพ้น เป็นอิสระ นอกจากนี้แล้ว ทุกคนยังมีอติมมยตาเป็นทุนเดิมพัน คือความที่ไม่อยากอยู่กับสิ่งที่ไม่ดี สิ่งต่ำๆ มีความอยากที่จะดีกว่าเดิม อยากจะออกไปเสียจากปัญหา จากความทุกข์ทั้งหลายที่มีอยู่ สรุปว่า อติมมยตา คือธรรมะที่เป็นตัวความรู้ที่ทำให้อยากออกไปจากกองทุกข์ มีความงามทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง และเบื้องปลาย หมายความว่า เมื่อก่อนยังไม่รู้จักทำให้ได้รู้ (งามเบื้องต้น), พอรู้แล้วก็กระโดดออกไปได้ (งามท่ามกลาง), เมื่อออกไปได้แล้ว (งามเบื้องปลาย)^{๘๘}

ท่านพุทธทาสแปลความหมายคำว่า “อติมมยตา” ตามตัวหนังสือว่า “ความไม่เกี่ยวข้องอาศัยกับสิ่งนั้นอีกต่อไป ความที่มั่นคงอยู่ไม่ได้กับสิ่งที่ทำให้มีความทุกข์ หนองไม่ไหวอีกแล้ว ขอสละขอหย่ากันไปเป็นลำดับ หย่า, เลิก ในสิ่งที่ควรจะเลิก ละด้วยการเห็นอติมมยตา เห็นชัดว่าอยู่กับมันไม่ได้อีกต่อไป ในที่สุดท่านได้สรุปคำแปลไว้อย่างน่าสนใจด้วยภาษาตรงไปตรงมา ที่อาจจะดูเป็นภาษา

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๑๒.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒-๒๐.

ที่ไม่สุภาพ คือ คำแปลที่ว่า “กูไม่เอา กับ มึง อีกต่อไป” หรือ “กูไม่เอา กับ มัน อีกแล้วโว้ย”^{๘๙} เป็นความรู้สึกที่รู้สึก ว่า กูอยู่กับมึงไม่ได้อีกต่อไปแล้ว

การสอนในหัวเรื่องย่อว่า “อตั้มยตา รวมเรื่องทุกเรื่องที่พุทธบริษัทควรจะรู้” ใช้เวลาในการบรรยายถึง ๒ ครั้ง เริ่มต้นจากบอกชื่อหัวเรื่องย่อนี้ก่อน ให้เหตุผลว่าทำไมจึงตั้งชื่อหัวข้อนี้ ที่ดูจะโอหังไปสักหน่อย แล้วจึงเข้าสู่เนื้อหา โดยท่านพุทธทาสให้เหตุผลที่กล่าวเช่นนั้น ด้วยการอ้างหลักวิทยาศาสตร์ ว่า “อะไรก็ตาม มันมีความปรารถนาจะก้าวสูงขึ้นไป นั่นก็คือความปรารถนาที่จะละจากภาวะที่มีอยู่แล้ว” ด้วยเหตุผลนี้เราอาจจะพิจารณาจากความรู้สึกของเราเองจริงๆ ก็จะเห็นด้วยกับคำกล่าวนี้นี้ ยกตัวอย่างคนที่ลำบากยากจนในวัยเด็ก ก็ย่อมคิดที่จะสร้างฐานะ ทำงาน หาทรัพย์เพื่อให้ร่ำรวยขึ้น บางคนอาจจะทำการค้า หรือศึกษาเล่าเรียนเพื่อเข้าทำงานที่มีรายได้สูง ในวัยศึกษาเล่าเรียนก็ย่อมพยายามเรียนให้ดีขึ้น สูงขึ้น อยู่ในวัยทำงานก็ย่อมตั้งใจทำงานให้มีผลงานดีขึ้น มีตำแหน่งสูงขึ้น อย่างนี้เป็นต้น เมื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกฎทางวิทยาศาสตร์ เช่น ทฤษฎีวิวัฒนาการสมัยใหม่ และหลักการพื้นฐานของกลไกการคัดเลือกโดยธรรมชาติ (Natural selection) ของชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Robert Darwin)^{๙๐} ว่า สิ่งมีชีวิตจะมีวิวัฒนาการปรับเปลี่ยนให้มีสรีระและวิธีการดำรงชีวิตเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่มันอาศัยอยู่ นั้นหมายถึงการพัฒนาตัวเองให้ดีขึ้นๆนั่นเอง

ในหัวเรื่องท่านพุทธทาสเน้นให้เห็นความสำคัญของอตั้มยตาว่า ถ้าไม่มีอตั้มยตา ก็ไม่มีวิวัฒนาการใดๆ ไม่เกิดมีพระอรหันต์ ไม่มีพระพุทธเจ้า จากนั้นท่านจึงให้คำนิยามตามอรรถ (ความหมาย) ว่า อตั้มยตา คืออะไรกันแน่ ซึ่งท่านกล่าวว่า หมายถึงได้ ๒ อย่างคือ นิพพาน และทางแห่งนิพพาน พุทโธให้ยากกว่านั้น คือ ความดับ และทางแห่งความดับ

อตั้มยตา เป็นนามธรรม คือ ความเป็นอย่างนั้น ความรู้อย่างนั้น ความรู้สึกอย่างนั้น ส่วนผู้ที่มีอตั้มยตา จะเรียกว่า อตั้มโย ซึ่งจัดว่าเป็นไวยากรณ์ ของคำว่า “พระอรหันต์” ซึ่งยังมีคำอื่นๆ อีกเช่น ตาที (คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่หวั่นไหว), เกพลี (เป็นทั้งหมด, รู้ทั้งหมด, ถึงทั้งหมด), อทโส (ไม่มีชายหรือเงื่อนสำหรับให้ต่อ)

คำว่า “นิพพาน” นี้ คือ ความไม่เกี่ยวข้องกับอะไร ไม่ต้องอาศัยอะไรอีกต่อไป ความที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้อีกต่อไป และคำว่า “ทางแห่งนิพพาน” ก็คือ ความรู้ที่ทำให้เป็นอย่างนั้น ไม่ติดอยู่

^{๘๙} “กูไม่เอา กับ มึง อีกต่อไป” คำแปลนี้ ท่านพุทธทาสแสดงความเห็นไว้ว่า เป็นคำพูดที่หยาบคายที่สุด แต่เป็นคำแปลของคำว่า “อตั้มยตา” ที่ตรงจุดที่สุด

^{๙๐} ชาลส์ โรเบิร์ต ดาร์วิน ได้ตีพิมพ์ข้อเสนอเรื่องกลไกคัดเลือกโดยชาตินี้ ในหนังสือกำเนิดของสรรพสิ่ง (The Origin of Species) ในปี ค.ศ. ๑๘๕๙ (วิกิพีเดีย. ชาลส์ ดาร์วิน. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : https://th.m.wikipedia.org/wiki/ชาลส์_ดาร์วิน [๒๖ มกราคม ๒๕๕๙].

ที่นั่น ออกไปเสียจากที่นั่น ท่านพุทธทาส อธิบายต่อไปว่า สิ่งที่เราติดอยู่ ก็คือ ติดอยู่ในโลก ติดอยู่ในสังขารการปรุงแต่ง ในอำนาจของกิเลส ติดในกองทุกข์ ติดอยู่กามภพ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ทั้งมนุษย์ เทวดา สัตว์นรก ติดในรสอร่อยของกามธาตุ ดังนั้นตั้งแต่สวรรค์ชั้นกามาวจรลงมาถึงสัตว์ธรรมดา ยังติดอยู่ในกามธาตุ การจะหลุดออกมาได้ ก็ต้องมีความรู้ จนมองอะไรเห็นความเป็นโทษเป็นอันตราย ในสิ่งที่เข้าไปหลงใหล ว่ามันกัดเอาหรือไม่ ว่ามันทำความยุ่งยากลำบากให้อย่างไร จนมองเห็นหรือรู้สึกประจักษ์แก่ใจ เห็นโดยตามเป็นจริงว่า หลงไปยึดมั่นแล้วมันกัด เลยอยากจะพ้นออกมาจากกาม ความรู้ที่เรียกว่าอตั้มยตามันเกิดขึ้น ญาณความรู้ก็เกิดขึ้น ว่าไม่เอากับสิ่งนั้นแล้ว

ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกามรมณ์ (เรื่องทางเพศ) เรื่องทรัพย์สินสมบัติเงินทอง อำนาจวาสนาบาปมีทั้งหมดนี้อยู่ในระดับกามธาตุ เมื่อมองเห็นว่าไม่ไหว ไปหาสิ่งที่ดีกว่า ไม่ทรمانมากกว่า อยากพ้นจากกาม ละจากระดับกามธาตุ สู่ระดับรูปธาตุ ยังอาศัยสิ่งที่มีรูป มีความสุขด้วยจิตที่เป็นรูปฌาน แล้วเมื่อเห็นต่อไปอีกว่านี่ยังไม่สงบสุข จึงเลื่อนไปหาสิ่งที่ไม่มีรูป เป็นบุญเป็นกุศล ไม่มีตัวตนเป็นอย่างวัตถุ ก็เรียกว่าอรูป จากนั้นเมื่อเห็นยิ่งขึ้นไปอีกว่า อรูปก็ยังยึดถือว่าตัวตน เป็นการยึดมั่นถือมั่นทำให้หนักอกหนักใจ ไม่ใช่อิสระ ก็จะละทิ้งจากอรูปไปสู่นิโรธนิพพาน ซึ่งไม่ใช่โลก แต่ว่า “เหนือโลก”

ใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา คือ การสอนเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นในขันธห้า ไม่ยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งปวง แล้วการไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้น คือ ตัวอตั้มยตา เครื่องสลัดออกไปก็คือธรรมะชื่อ “อตั้มยตา”

คนโง่จะมีตัวตนอย่างเป็นตัวตน แต่ถ้าไม่มีตัวตนเสียเลยก็บ้าอีกชนิดหนึ่ง ไม่ทำอะไรเหมือนกับตายแล้ว จึงอยู่ตรงกลางโดยที่ มีตัวตนชนิดที่ไม่ยึดถือว่าตัวตน แม้ปากจะพูดว่าตัวตน แต่จิตไม่ได้ยึดถือว่าตัวตน นี่คือ อนัตตา ส่วนอัตตา คือมีตัวตนอย่างเต็มที่ และนิรัตตา คือไม่มีตัวตน^{๙๑}

(๒) ส่วนเนื้อหา เป็นการบรรยายโดยรายละเอียด ความหมาย ความสัมพันธ์ของอตั้มยตาเกี่ยวกับธรรมะข้อต่างๆ

ท่านพุทธทาสให้ความหมายของอตั้มยตา อย่างลึกซึ้งใน ๓ ระดับ (๑) ระดับสูงสุด คือ อตั้มยตาที่ทำให้ความเป็นพระอรหันต์ ที่ทำให้ละรูปธาตุ ละนิวาสัญญานาสัญญาตนะ, (๒) ระดับรองลงมา คือ อตั้มยตาที่ทำให้ละกามธาตุด้วยรูปธาตุ, ละรูปธาตุด้วยอรูปธาตุ, ละรูปธาตุด้วยอตั้มยตา, (๓) ระดับทั่วไป เป็นการละในสิ่งที่ควรละ ที่ละได้อย่างเด็ดขาด

ท่านพุทธทาสอธิบายลักษณะของอตั้มยตา ว่า (๑) เป็นกระแสแห่งวิวัฒนาการ โดยในสิ่งที่มีชีวิต จะมีสัญชาตญาณแห่งความรู้สึกเพื่อความรอด กลัวความตาย วิวัฒนาการจากพืช มาเป็นสัตว์

^{๙๑} พุทธทาสภิกขุ, **อตั้มยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๑-๔๗.

ที่สูงกว่า มาเป็นคนที่สูงกว่าพีช แล้วมาเป็นยอดคน คือพระอรหันต์ (๒) เป็นธรรมทั้งปวง ทุกบทรธรรม มีความหมายแห่งอัมมยตา และได้แสดงเนื้อหาที่สำคัญ เรียบเรียงเป็น ธรรมะ ๙ ตา หรือแม่แก้วตา

ธรรมะ ๙ ตา เป็นการแสดงลำดับของการเห็นแจ้ง (๑) อนิจจตา เห็นความไม่เที่ยง, (๒) ทุกขตา เห็นความเป็นทุกข์, (๓) อนัตตา เห็นความไม่ใช่ตัวตน เพราะด้านทานความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ไม่ได้ จึงไม่ใช่ตัวตน, (๔) ธัมมัญญิตตา เห็นความตั้งอยู่เป็นอย่างนั้น, (๕) ธัมมเนียมตา เห็นความเป็นไปตามกฎธรรมชาติ, (๖) อิทัปปัจจยตา เห็นความที่มันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย, (๗) สญญตา เห็นความว่างจากความหมายแห่งตัวตน, (๘) ตถตา เห็นความเป็นเช่นนั้นเอง, (๙) อัมมยตา เมื่อเห็นตถตาแล้ว ก็จะเห็นตัวอัมมยตาที่สมบูรณ์ ไม่เกี่ยวข้องกับมันต่อไปได้อีก^{๙๒}

สรุปความหมายอัมมยตา โดยพยัญชนะ หรือ โดยคำแปล จะหมายถึง “ไม่สำเร็จมาแต่สิ่งนั้น” “ไม่อาศัยสิ่งนั้นๆอีกต่อไป” ถ้าแปลโดยอรรถ หรือโดยความหมาย คือ “ไม่อาศัยกันอีกต่อไปแล้ว” เมื่อมีอัมมยตาแล้ว ก็จะไม่มิตถตา (ความอยาก), ไม่มี มานะ (ความสำคัญมั่นหมายว่าตัวตนของตน), ไม่มีมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด รู้ผิด เห็นผิดไปจากความจริง) ดังนั้น อุปาทานขันธทั้งห้า ก็จะไม่ยึดถือว่าเป็นตัวกู ของกู อีกต่อไป

“อัมมยตา” มี “อัสสาทะ” เสน่ห์ของสิ่งที่เริ่ดอร่อย เป็นฐานรองรับ และถ้า “อัมมยตา” ก็มี “อาทีนวะ” คือ เห็นโทษของสิ่งเหล่านี้ เป็นฐานรองรับ คือ เห็นโทษของกาม เห็นโทษของรูป เห็นโทษของอรูป

การอธิบายในแง่ “ปัจจัย” หรือ เครื่องก่อให้เกิดสิ่งใหม่ๆ ออกมา สะสมขึ้นมาอย่างครบถ้วน, ท่านพุทธทาส ชี้ให้เห็นว่า ปัจจัยของ “อัมมยา” ฝ่ายที่ผิด ได้แก่ อวิชชา, มิจฉาทิฏฐิ, ส่วนปัจจัยของ “อัมมยตา” ได้แก่ อุเบกขา, สัมมาทิฏฐิ, ภาวิตถญาณ (ความรู้ที่อบรมดีแล้ว)^{๙๓}

ท่านพุทธทาส ยังชี้แจงให้เห็นว่า อัมมยตา เป็นเรื่องใกล้ตัว ที่จะต้องมี ต้องใช้ใน ระดับโลกียะ ใช้เป็นสิ่งที่ช่วยให้ละทุกข์ ขรवासก็ต้องใช้อัมมยตา อบายมุข ก็ต้องละด้วยอัมมยตา เรื่อง สาม ก ได้แก่ กิณ กาม เกียรติ เรื่องเหล้า บุหรี่ การพนัน เรื่องเกียจคร้าน เรื่องคบคนเสเพล เรื่องกามวิตถารทั้งหลายนี้ เมื่อเห็นโทษ จนเกลียดกลัว เกิดหิริโอตตปปะ ก็เพราะอัมมยตา

ท่านพุทธทาส มักจะสอนให้เรา รู้ถูกต้อง แก่ไขในสิ่งที่เคยรู้ผิดๆ เช่น เรามักเข้าใจกันว่า การขอไตรสรณคมน์ คือขอพึ่งพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่ในพระบาลี ในพระพุทฺธวจนะ ไม่มีตรงไหนบอกให้ จงพึ่งพระพุทฺธ จงพึ่งพระธรรม จงพึ่งพระสงฆ์ มีแต่พระพุทฺธวจนะ ที่ว่า “เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเป็นสรณะ อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘-๗๕.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖-๙๙.

นอกจากตนเองกับธรรมะ” และการพึงธรรม คือ การเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญาอันชอบของ ตนเอง การที่ยังพึ่งสิ่งอื่นอยู่นั้น จะต้องใช้อัตมมยตา มาถอนมารื้อ ให้นำกลับมา พึ่งตนและพึงธรรม เป็นจุดตั้งต้น แล้วก็เดินต่อไป กว่าถึงที่สุด^{๙๔}

ท่านพุทธทาส อธิบายเนื้อหาเรื่องอัตมมยตาโดยละเอียด ที่น่าสนใจ อีกมากมาย ได้แก่ หัวใจของอัตมมยตา^{๙๕}, การพัฒนาต้องมีการของอัตมมยตา, อัตมมยตาทำให้ปฏิบัติทานศีลภาวนา เพื่อลดตัวกูของกู, อัตมมยตาควบคุมชีวิตประจำวันให้ถูกต้อง^{๙๖}

นอกจากนี้นั้นยังได้แสดงความสัมพันธ์ของอัตมมยตา กับเรื่องต่างๆ ได้แก่ อัตมมยตากับ สันติภาพ, สหায়ธรรมของอัตมมยตา อีก ๘ ข้อธรรม ได้แก่ อนิจจตา, ทุกขตา, อนัตตา, ธรรมัญญิตตา, ธรรมนิยามตา, อิทัปปัจจยตา, และตถตา), อัตมมยตากับปัญหาของมนุษย์ยุคปรมาณู, ปาฏิหาริย์ แห่งอัตมมยตา ได้แก่ ช่วยให้อยู่เหนืออิทธิพลของสิ่งแวดล้อม, ช่วยให้อยู่เหนือสิ่งที่เป็นคู่ๆ (ดี-ชั่ว, บุญ-บาป, สุข-ทุกข์ เป็นต้น), ช่วยให้ไม่ต้องเผชิญหน้ากับกิเลส, ช่วยให้อยู่เหนืออารมณ์ร้าย, ช่วยดัน ขึ้นให้อยู่เหนือโลก, ช่วยทำให้ง่ายแก่การปฏิบัติธรรม, ทำให้บรรลุนิพพานกันทันทีและเดี๋ยวนี้, ช่วยให้อยู่เหนือสังค์ดิ์สิทธิ์ในสากลโลก, ทำให้ไม่จำเป็นที่จะต้องการพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เพราะ เป็นพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เสียเองแล้ว, และข้อสุดท้ายคือ ทำให้พุทธศาสนาขึ้นไปอยู่ยอดสุดเหนือศาสนาใดๆในโลก ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน^{๙๗}

(๓) ส่วนสรุป เป็นการบรรยายสรุป ให้เห็นประโยชน์ของอัตมมยตา และสรุปเป็นลักษณะ บทช่วยจำสำหรับเรื่องอัตมมยตา

ท่านพุทธทาสสรุปเรื่องอัตมมยตา เป็นข้อๆ จำนวน ๑๐๐ ข้อ ตั้งแต่ข้อที่ ๑ “อัตมมยตา เป็นคำแปลที่ยากที่สุด” มาจนถึงข้อที่ ๑๐๐ ว่า “อัตมมยตาทำให้พระพุทธรูปศาสนาขึ้นถึงยอดสุดแห่ง ศาสนาทั้งปวง” แล้วสรุปความสุดท้ายว่า “อัตมมยตาทำให้หลุดพ้นจากสิ่งผูกพัน คือความทุกข์ทั้งปวง ควรทำให้เจริญด้วยอัตมมยตา จะได้ไม่เสียทีที่เกิดเป็นมนุษย์และพบพระพุทธรูปศาสนา”^{๙๘}

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐-๑๒๘.

^{๙๕} หัวใจของอัตมมยตา (ข้อ ๑. การไม่ยอมอยู่กับที่, ข้อ ๒. อัตมมยตาทำให้สิ่งที่ไม่ควรมีในตน, ข้อ ๓. เกลียดและกลัวเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์, ข้อ ๔. ผลักใส่ให้เลื่อนชั้นเรื่อยๆ, ข้อ ๕. การไม่ยอมให้ปัจจัยเลวร้ายปรุงร แต่งได้) (พุทธทาสภิกขุ, **อัตมมยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๐.

^{๙๖} พุทธทาสภิกขุ, **อัตมมยตาประยุกต์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๙-๑๕๓.

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔-๒๖๕.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖-๓๑๓.

สุญญตา เป็นหนึ่งในเรื่องธรรมะ ๘๔ เป็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสเห็นว่ายังมีการเข้าใจคลาดเคลื่อนเป็นอย่างมาก วิธีการสอนเรื่อง “สุญญตา” ท่านพุทธทาสมีวิธีอธิบายได้อย่างลึกซึ้ง แม้ว่าจะเป็นประเด็นที่เข้าใจได้ยาก ซึ่งท่านใช้คำว่า “ความว่าง” หรือ “จิตว่าง” ซึ่งอาจเป็นที่สงสัยที่ว่า “ทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง” จะทำได้อย่างไร^{๙๙} การสอนในเรื่องนี้ใช้รูปแบบการสนทนา หรือ ธรรมสากัจฉา เป็นการบรรยายและตอบปัญหา ที่หอประชุมครุสภา ครั้งแรก เรื่อง “ธรรมในฐานะเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก” จัดเมื่อ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ มี ผู้เข้าร่วมสนทนาธรรมคือ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, นายป๋วย วัฒนบุรณนทร์ และนายฉัตรชัย กระแสสินธุ์ บรรยายเกี่ยวกับ “การทำงานคือการปฏิบัติธรรม” และในปีต่อมา จัดสนทนาธรรมเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ ในหัวเรื่อง “เราควรเข้าใจธรรมะอย่างไร” บรรยายเรื่องการทำงานด้วยจิตว่าง การอภิปรายครั้งนี้ ได้แสดงความคิดเห็นที่แตกต่างกันมาก ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เขียนหนังสือแสดงความคิดเห็นโต้แย้งในหนังสือพิมพ์สยามรัฐเรื่อยมา

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ถามว่า การทำงานด้วยจิตว่างจะทำได้อย่างไร ท่านไม่เชื่อที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่าจิตว่างแล้วงานจะประเสริฐ งานจะรุ่งเรือง เพราะงานทางโลกมันขัดกับจิตว่าง หรือเรื่องการพันทุกข์ ท่านพุทธทาสจึงถามกลับไปว่า ขรवासจะไม่พยายามทำจิตใจว่างอย่างนั้นหรือ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ตอบ ทำได้ คือว่างจากกิเลส แล้วท่านพุทธทาสก็ใช้วิธีการซักถาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจ แต่ก็ยังคงมีความเข้าใจที่ไม่ตรงกันอยู่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ยังคงเข้าใจคำว่า ความว่าง ในภาษาคนทั่วไป แต่ท่านพุทธทาสอธิบาย ความว่าง หรือ สุญญตา ในภาษาธรรม “อยู่ด้วยความว่างนี้ก็คือ การมีชีวิตลมหายใจอยู่ โดยไม่รู้สึกรู้ว่ามีตัวเรา” “ขอให้ดำรงสติ ให้มีความรู้สึกเป็นจิตว่าง” ต่อมาในการบรรยายครั้งต่อมา ณ หอประชุมครุสภา เมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ท่านพุทธทาสได้อธิบายเรื่องจิตว่าง ว่า “ขณะที่จิตว่างนั้น จิตสมบูรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ สมบูรณ์อยู่ด้วยปัญญา และอยู่ในปกติภาวะของมัน ในขณะที่จิตวุ่นนั้น สูญเสียสติสัมปชัญญะ สูญเสียปัญญา ไม่อยู่ในปกติภาพของมัน” “จิตว่าง ก็คือจิตที่ไม่ถูกกิเลสครอบงำและอยู่ด้วยปกติภาพเดิมของมัน คือสติปัญญา ส่วนจิตวุ่นนั้นคือจิตที่ถูกกิเลสครอบงำ สูญเสียปกติภาพเดิมแล้ว ปราศจากสติปัญญา ปราศจากสติสัมปชัญญะโดยสิ้นเชิง”^{๑๐๐} และท่านพุทธทาสยังเน้นย้ำอีกว่า ทฤษฎีจิตว่างหรือการปฏิบัติจิตว่าง นี้จำเป็นที่สุดสำหรับชาวบ้าน

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน อรุณ เวชสุวรรณ, วิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่างท่านพุทธทาสกับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๕๔).

^{๑๐๐} อรุณ เวชสุวรรณ, วิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่างท่านพุทธทาสกับ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๑.

ร้านตลาด เพราะว่าเขาร้อนกว่าพวกที่อยู่ในป่าดง ร้อนกว่าพวกนักบวช นอกจากนี้ท่านพุทธทาสได้แต่งบทกลอน “จิตว่าง” ไว้ความว่า

จงทำงาน ทุกชนิด ด้วยจิตว่าง ยกผลงาน ให้ความว่าง ทุกอย่างสิ้น
กินอาหาร ของความว่าง อย่างพระกิน ตายเสร็จสิ้น แล้วในตัว แต่หัวที่

๓.๒.๕ การสอนของท่านพุทธทาสเรื่องอานาปานสติภาวนา

ปจฉา : “เพราะเหตุใดพระอาจารย์จึงสอนเรื่อง อานาปานสติภาวนา หรืออานาปานสติ ๑๖ ขั้น สำหรับเป็นวิธีการปฏิบัติธรรมครับ”

วิสัชนา : “การเจริญอานาปานสติ เป็นการเจริญที่สามารถทำติดต่อกันไปได้โดยไม่ต้องเปลี่ยนเรื่อง หรือไม่ต้องเปลี่ยนอารมณ์ตั้งแต่ต้นจนปลาย คือสามารถเจริญเพื่อให้เกิดสมาธิในระยะแรก และสมาธิที่เจือปัญญาในระยะกลาง และเกิดปัญญอันสูงสุดที่ทำให้สิ้นอาสวะได้ในระยะสุดท้าย”

“ถ้าเป็นกัมมัฏฐานอื่นโดยเฉพาะเช่นกสิณ ก็จะไปตายด้านอยู่แค่เพียงสมาธิ แล้วก็ต้องเปลี่ยนเป็นเรื่องอื่น เพื่อเป็นขั้นวิปัสสนาต่อไป. ส่วนอานาปานสตินั้น เมื่อเจริญครบทั้ง ๔ จตุกกะ หรือทั้ง ๑๖ ระยะแล้ว ย่อมสมบูรณ์อยู่ในตัว ทั้งโดยสมาธิและโดยวิปัสสนา”^{๑๐๑}

ท่านพุทธทาสได้ศึกษาค้นคว้าจากพระไตรปิฎก เพื่อค้นหาวางจะหาหลัก คำสอนที่เป็นหลักวิชาในการฝึกฝนเรื่องการปฏิบัติธรรม หลักจากที่ท่านตัดสินใจไม่เรียนบาลีต่อ (เปรียญธรรม) จนกระทั่งพบว่า อานาปานสติ ๑๖ ขั้นตอน จากอานาปานสติสูตรนั้น เป็นธรรมที่พระองค์ฝึกฝนปฏิบัติ จนได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และพระพุทธองค์ทรงสรรเสริญว่าเหมาะแก่ทุกคน ซึ่งพระพุทธองค์เอง และพระอริยเจ้าทั้งหลายใช้เป็น “วิหารธรรม” อยู่เป็นประจำ^{๑๐๒}

การสอนเรื่องอานาปานสติภาวนาโดยชุดธรรมบรรยาย เรียบเรียงจากการบรรยายในหลายโอกาส ปี ๒๕๐๒ รวม จำนวน ๒๐ ตอน เป็นการให้ความรู้ (ปริยัติ) และวิธีการปฏิบัติ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๑๖ ขั้น^{๑๐๓}

ในการบรรยายนี้เริ่มเกริ่นนำเพื่อทำความเข้าใจเสียใหม่เกี่ยวกับการปฏิบัติสมาธิภาวนา แล้วจึงเข้าสู่รายละเอียดเนื้อหาของวิธีปฏิบัติ ท่านพุทธทาสได้ยกประเด็นที่เป็นเรื่องของพิธีกรรมที่มักจะทำกันก่อนฝึกปฏิบัติสมถและวิปัสสนากรรมฐาน เช่นเรื่อง การแสดงความเคารพสักการะประธาน แก่อาจารย์ผู้สอน การจุดธูปเทียนบูชา การแสดงอาบัติ-การรับศีล การมอบตัวแก่

^{๑๐๑} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๓), หน้า ๕๗.

^{๑๐๒} อ้างแล้ว.

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๓).

พระรัตนตรัย การมอบตัวแก่อาจารย์ การขอกัมมัฏฐาน การอธิษฐานจิตเป็นต้น เหล่านี้ ล้วนเป็นเพียงพิธีกรรม เป็นเทคนิคในการแวดล้อมจิตใจ ให้มีกำลัง ขอให้ถือว่าเป็นบุพกิจทั่วไป

การปฏิบัติสมาธิภาวนา มีปัจจัยที่สำคัญ คือ ธรรมชาติภายใน ได้แก่ จริต ๖ และธรรมชาติภายนอก คือ สัมปายะ ๗ ซึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อานาปานสติ ย่อมเป็นธรรมที่สบายแก่ จริตทั้งปวง”

การเข้าสู่เนื้อหาความรู้เชิงปริยัติ ท่านพุทธทาสสอนเรื่อง ความหมายของสมาธิ-ลักษณะของสมาธิ-สมาธิมีกี่อย่าง-อะไรเป็นเครื่องมัวหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ-สมาธิเจริญอย่างไร จะเห็นได้ว่า เป็นการอธิบายอย่างครบถ้วนเรื่องสมาธิตามหลักการอธิบายด้วยธรรม ๘ ประการ (แต่ในกรณีนี้ไม่ได้กล่าวถึงอุปมาของสมาธิ) และได้อธิบายถึงสมาธิภาวนา ๔ ประเภท ได้แก่ สมาธิที่เป็นไปเพื่อทวิญญูธรรมสุขวิหาร (อยู่เป็นสุขทันตาเห็น), เพื่อญาณทัสสนะ, เพื่อสติสัมปชัญญะที่สมบูรณ์ และเพื่อความสิ้นอาสวะ

การสอนเรื่องการปฏิบัติ ท่านพุทธทาสสอนตามใน อานาปานสติสูตร ที่อธิบายตั้งแต่การเตรียมตัว สถานที่ วิธีนั่ง อานิสงส์ที่จะได้รับ กล่าวคือ เมื่อเจริญอานาปานสติบริบูรณ์แล้ว สติปัญฐาน โพชฌงค์ กัมมัฏฐาน เป็นเหตุให้เกิดวิขาและวิมุตติ แล้วจึงยกพระสูตรพร้อมการอธิบายโดยละเอียด ทั้ง ๑๖ ขั้น ที่แบ่งเป็นกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา

การสอนเรื่องอานาปานสติ อีกคราวหนึ่ง เป็นคำบรรยายประจำวันเสาร์ ภาคอาสาฬหบูชา ปี ๒๕๑๔ จัดทำเป็นหนังสือชุดธรรมโมฆณ์ ชื่อเรื่อง “อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต” ในการสอนเรื่องนี้ นอกจากจะได้รับความกระจ่างเรื่องอานาปานสติแล้ว ยังได้เห็นวิธีสอนที่มีความหลากหลายที่ท่านพุทธทาสเลือกใช้นอกจาก “วิธีบรรยาย” ที่ใช้อยู่เป็นหลัก แต่ยังมี การอภิปราย (การถกเถียง ชักถามปัญหา), สัมมนา (แสดงความคิดเห็น ไม่แย้ง หรือคัดค้าน) และสาธิต (แสดงให้เห็นด้วยสิ่งของ หรือแสดงด้วยการกระทำ)

ท่านพุทธทาสเริ่มต้นการบรรยายด้วยบอกความหมายของ “อภิปราย” คือ ชักถามโดยมีเหตุผล กล่าวค้าน ขัดแย้งกันอย่างมีเหตุผล, “สัมมนา” คือ กล่าวแสดงความเห็นเพื่อความเข้าใจมากขึ้น และ “สาธิต” คือต้องกล่าวแสดงกิริยาท่าทางซึ่งเป็นการทดสอบ และชี้แจงว่า เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลง “ระเบียบของการให้ธรรมทาน”

เกริ่นนำด้วยการให้ความหมายของอานาปานสติ แปลว่า เรื่องเกี่ยวกับสติที่เกี่ยวกับการหายใจออก-เข้า ไม่ได้หมายถึง การกำหนดลมหายใจออก-เข้า ตามที่เข้าใจกันโดยมาก และแนะนำอย่างสั้นๆ แสดงภาพรวมทั้งหมดของ “อานาปานสติ ๑๖ ขั้น” จากขั้นที่ ๑ ถึง ขั้นที่ ๑๖ แล้วจึงบอกประโยชน์ของอานาปานสติ หรือ “อานิสงส์” ว่า สติทำให้เรารอดชีวิตอยู่ได้

ในช่วงการอภิปราย เริ่มด้วยคำถามว่าการปฏิบัติอานาปานสติกำหนดอย่างไร ท่านพุทธทาสย้อนถามว่า เคยอ่านมาแล้วหรือยัง “มันก็ทำไปตามไปตามลำดับ” ท่านพุทธทาสยังให้ผู้เข้าฟัง ทบทวนอานาปานสติ ๑๖ โดยเรียกชื่อให้ผู้้นั้นตอบจนจบ ๑๖ ชั้น

ท่านพุทธทาสยังได้สรุปสั้นๆ เป็นภาษาไทย ไว้ให้หมั่นท่องให้ขึ้นใจอย่างสั้นๆ ว่า “ ๑. ลมหายใจยาว, ๒. ลมหายใจสั้น, ๓. รู้กายทั้งปวง, ๔. ทำกายสังขารให้รำงับอยู่, ๕. รู้พร้อมซึ่งปิตติ, ๖. รู้พร้อมเฉพาะซึ่งสุข, ๗. รู้พร้อมเฉพาะซึ่งจิตตสังขาร, ๘. ทำจิตตสังขารให้รำงับอยู่, ๙. รู้จิตทั้งปวง, ๑๐. ทำจิตให้ปราโมทย์ยิ่งอยู่, ๑๑. ทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่, ๑๒. ทำจิตให้ปล่อยอยู่, ๑๓. ตามเห็นความไม่เที่ยงอยู่เป็นประจำ, ๑๔. ตามเห็นความจางคลายอยู่เป็นประจำ, ๑๕. ตามเห็นความดับไม่เหลืออยู่เป็นประจำ, ๑๖. ตามเห็นความสลัดคืนอยู่เป็นประจำ. แล้วท่านพุทธทาสบรรยายต่อไปว่า “และเพื่อความมั่นคงต้องจำบาลีไว้ให้ด้วย” จากนั้นท่านจึงว่าบาลีสั้นๆ ทั้ง ๑๖ ชั้นตอน. แล้วยังถามไปยังผู้ฟังท่านหนึ่ง (มหาวิจิตร) ให้ว่าเป็นบาลีแบบปฏิโลม จากข้อ ๑๖ ลงมาถึงข้อที่ ๑ จากนั้นบอกให้ผู้อภิปรายอีกท่านหนึ่ง ท่องทั้งบาลีและแปลเป็นไทยอย่างย่อ^{๑๐๔}

การสาธิตการทำอานาปานสติ ท่านพุทธทาสเริ่มสอนตั้งแต่ท่านั่ง ทั้งท่าขัดสมาธิแบบราบ คือไม่ซ้อนกันเลย โดยบอกให้ผู้ฟังท่านหนึ่งนั่งสาธิตให้ดู แบบที่สองเรียก ขัดสมาธิดอกบัว ยกเท้าขวาขึ้นทับหัวเข่าซ้าย เหยียดแขนลงไปตรงๆ แบบที่ ๓ เป็นขัดสมาธิชั้นเลิศ เรียก ขัดสมาธิเพชร หรือ วัชรอาสน์ “แต่อย่าหัดเลย มันลำบากนัก”

ท่านพุทธทาสได้อธิบายถึงอานิสงส์ของการเจริญกรรมฐานภาวนา ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ มี ๔ ประการด้วยกัน คือ (๑) ได้รับความสุขเหมือนกับสุขในพระนิพพาน, (๒) มีสมรรถภาพทางตา หู จมูก ที่ดี เป็นทิพย์, (๓) มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ที่สุด, และ (๔) จะทำกิเลสและอาสวะให้สิ้นไปได้

ช่วงท้ายของชุดการบรรยายนี้ ท่านพุทธทาสสรุปอานาปานสติทั้ง ๑๖ ชั้น อธิบายความแตกต่าง ของสติ คือ ความรู้ที่วิ่งมาทันทั่วทั้งที่, ปัญญา คือตัวความรู้, สัมปชัญญะ คือ การคุมสติได้อยู่ตลอดเวลา แต่ถ้าพูดคำว่า “สติ” คำเดียว ก็หมายรวมว่ามีสัมปชัญญะและปัญญามาพร้อมกันด้วยอยู่แล้ว และท่านยังย้ำว่า สังขารธรรมทั้งหลายจะมีส่วนที่เป็นอัสสาหะ เป็นเสน่ห์ล่อให้สัตว์หลง, ส่วนที่เป็นอาทีนวะ เป็นทุกข์เป็นโทษที่ซ่อนเร้นในอัสสาหะนั้น, และส่วนที่เป็นนิสสรณ คือ หนทางออกมาจากอันตรายนั้น

การบรรยายเชิงวิเคราะห์ว่า การปฏิบัติอานาปานสติ ชั้นที่ ๑-๔ กายานุปัสสนา ปฏิบัติจนถึงปฐมฌาน มีความสุขในสมาธิ พอมาในชั้นที่ ๕-๘ เวทนานุปัสสนา ท่านพุทธทาสเตือนว่า ปิติสุข

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติบรรยาย-อภิปราย-สัมมนา-สาธิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (ธรรมทานมูลนิธิ : สุราษฎร์ธานี, ๒๕๕๑), หน้า ๓๖-๔๙.

ที่เกิดจากสมาธิ นี่เป็นความสุขขั้นพรหม แต่ความจริงแล้วมันก็ยังเป็นของไม่เที่ยง ส่วนในขั้นที่ ๙-๑๒ จิตตานุปัสสนา ให้ดูตามที่อยู่จริงๆ แล้วทดสอบโดยวิธีต่างๆ คือในแต่ละขั้น ขั้น ๑-๘ นั้นมันมีลักษณะอย่างไร ในขั้นที่ ๑๐-๑๒ ต้องบังคับจิต ผีการเปลื้องจิตจากกิเลสและนิรณให้คล่องแคล่ว มาจนถึงหมวดสุดท้าย ธรรมานุปัสสนา อาจนำเวทนามาพิจารณาความไม่เที่ยงได้ วิเคราะห์ว่า “ปฏิ-นิสสัคคะ” นี้ว่า เมื่อสลัดออกไป ไม่ยุ่งด้วยแล้ว ก็จะหลุดพ้น เป็นวิมุตตะ หรือ โมกขะ ก็ได้

สิ่งสำคัญที่ท่านพุทธทาสเน้น คือการทดลองจากของจริง ท่องจำทั้ง ๑๖ อย่างขึ้นใจ ท่องได้ทั้งบาลีและไทย ท่องจากบนลงล่าง และจากล่างขึ้นไปข้างบน.

๓.๓ การสอนแบบภาษาคน-ภาษาธรรมตามแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีเรื่องราว เกี่ยวกับ นรก สวรรค์ สัตว์ในภพภูมิต่าง ได้แก่ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เตร็จฉาน เทวดา มาร พรหม การระลึกชาติ อิทธิฤทธิ์ หูทิพย์ ตาทิพย์ การรู้ใจผู้อื่น เป็นต้น ตัวอย่างเกี่ยวกับการบรรลุวิชา ๓^{๑๐๕} ของพระพุทธเจ้า ได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้), จุตูปปาตญาณ (ญาณหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม), และอาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป) และเกี่ยวกับอภิญา ๖^{๑๐๖} เหล่านี้เป็นสิ่งที่ปุชนไม่อาจเข้าใจได้

คำศัพท์ หรือ เรื่องราวเหล่านี้ บางเรื่อง หรือทุกๆเรื่อง เป็นเรื่องที่ผู้คนในยุควิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก้าวหน้า หรือยุคดิจิทัลนี้ และแม้แต่ผู้ที่เป็นวัยรุ่นเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อน อาจจะมี ความเห็นว่า เป็นเรื่องเหลือเชื่อ เรื่องเหนือธรรมชาติ (Super Natural) ได้แก่ เรื่องนรก-สวรรค์ และ เรื่องภพ-ชาติ ซึ่งเรื่องเหล่านี้ยังไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยการแก้ปัญหาทางวิทยาศาสตร์ ท่านพุทธทาส สอนเรื่องเหล่านี้อย่างไรให้เป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อให้สามารถเข้าใจได้ ให้เห็นตามจริงได้

ปุจฉา: “การสอนเรื่องนรก-สวรรค์ ภพภูมิ ๓๑ และ ชาติก่อน ชาตินี้ ชาติหน้า เป็นเรื่องทำให้ พุทธศาสนามีความไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ท่านอาจารย์มีความเห็นต่อประเด็นนี้อย่างไร ขอรับ”

วิสัชนา: “ขอให้เข้าใจคำว่า นรก สวรรค์ ที่เขาสอนกันอยู่ก่อนพุทธกาลในอินเดีย ซึ่งไม่ใช่ของ พระพุทธเจ้านั้น ซึ่งเขาสอนกันมาอยู่ก่อนอย่างนั้น นรกอยู่ใต้ดิน สวรรค์อยู่บนฟ้า มีเรื่องอย่างนั้น แต่

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน วิมหา. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

^{๑๐๖} (อภิญา ๖ ได้แก่ อิทธิวิชา ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆได้, ทิพพโสธ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์, เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้, ปุพเพนิวาสานุสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้, ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์, และอาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป); ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔.

พระพุทธเจ้าท่านมาตรัสว่า ทำผิดทางอายตนะก็เป็นนรกทันที ทำถูกทางอายตนะก็เป็นสวรรค์ทันที”^{๑๐๗}

พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงยกเลิกการสอนเรื่องนรก-สวรรค์ เนื่องด้วยปฏิปทาของพระองค์ ที่จะไม่ทรงขัดแย้งกับผู้ใด แต่จะเสนอว่า ในศาสนานี้ สอนอย่างไรๆ

ประเด็นเรื่อง คำศัพท์ต่างๆที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่นเรื่อง นรก-สวรรค์ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เสร็จฉาน เทวดา พรหม อิทธิพลจากหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาในยุคก่อน เช่น เรื่องไตรภูมิ หนังสือปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และหนังสือเรื่อง “พระมาลัยคำหลวง” พระนิพนธ์ของ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ (เจ้าฟ้ากุ้ง) รวมทั้งชาดกต่างๆ เป็นต้น ตลอดจนประเด็นเกี่ยวกับพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า การระลึกชาติ การรู้จักผู้อื่น ทิพ-ยโสธ เป็นต้น นั้น คนในยุคปัจจุบันและในยุคที่ท่านพุทธทาสมีชีวิตอยู่นั้น ซึ่งมีความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เข้ามามีอิทธิพลต่อความเชื่อของคนสมัยใหม่ การเดินทางด้วยเครื่องบิน การเดินทางไปศึกษาดวงจันทร์ การศึกษาสภาพธรณีวิทยาใต้โลก ทำให้เรื่องนรกสวรรค์ เทวดา เรื่องชาติก่อน-ชาติหน้า จึงเป็นเรื่องที่มีประเด็นที่ทำให้พิจารณาว่า พุทธศาสนามีประเด็นที่สอนในเรื่องเหลือเชื่อ ทำให้ผู้ที่ยึดหลักวิทยาศาสตร์อย่างสุดโต่ง ก็จะขาดแรงจูงใจในการเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนา

พระมาลัย คือ พระอรหันตสาวกองค์หนึ่งในพระพุทธศาสนา มีเรื่องราวปรากฏอยู่ในคัมภีร์ “มาลัยสูตร” ซึ่งเป็นคัมภีร์นอกพระไตรปิฎก พระมาลัยเทวเถระ เป็นพระเถระผู้มีฤทธิ์ญาณสูงสุด สามารถเดินทางไปเทวโลก (สวรรค์) และยมโลกได้ แล้วนำเรื่องราวความสุขในสวรรค์และความทุกข์ของสัตว์นรกมาเล่าแก่มนุษย์ฟัง เดินทางไปยังภพภูมิหลังความตาย แสดงฤทธิ์แผ่ความเมตตาไปยังผู้ที่ตกนรกให้พ้นทุกข์ทรมาน เรื่องพระมาลัย ประกอบด้วย ๓ ภาค คือ ภาคพระมาลัยท่องนรก ภาคเหาะไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ภาคสนทนากับพระศรีอาริยมตไตรย^{๑๐๘}

ตอนเยี่ยมเมืองนรก พวกที่ทำกรรมชั่วสัตว์ตัดชีวิต จะถูกทรมานด้วยเครื่องบดทั้งยังตัวเป็นๆ มาที่ “สิตละนรก” ซึ่งมีน้ำเย็นกว่าที่ใดๆ สัตว์นรกที่ทำกรรมเวร ชอบปลักให้คนจมน้ำตาย จะมารับโทษที่นี่ และตอนที่ขึ้นไปยังชั้นดาวดึงส์ ไปยังปูลุณทริกวัน อุทยานที่มีต้นปาริชาติต้นไม้ทิพย์ กลิ่นหอมหวลทั่วสวรรค์^{๑๐๙}

^{๑๐๗} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๐.

^{๑๐๘} เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ, เทศน์พระมาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๙๖-๙๗.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘-๑๒๑.

หนังสือเรื่องนี้ รวมทั้งภาพจิตรกรรมชุด “พระมาลัย” ที่เขียนโดยครูเหม เวชกร ซึ่งมีภาพต่าง ๆ น่าสนใจ ได้แก่ “สำแดงปาฏิหาริย์แหวกพื้นปฐพีไปโปรดสัตว์นรก”, ภาพพญายมราชบอกบุญพกรรมของสัตว์นรกที่เคยทำปาณาติบาต, อทินนาทาน, กาเมสุมิฉาจาร, มุสาวาท, สุราเมรัย และภาพสนทนากับพระอินทร์, ภาพพระอินทร์บอกบุญพกรรมของเทวดาที่เคยให้อาหารกา เทวดาที่เคยตั้งโรงทาน, เคยสร้างสะพานสร้างวัด เป็นต้น เหล่านี้นับว่ามีอิทธิพลเป็นอย่างยิ่งต่อการสอนเรื่องนรก-สวรรค์ เรื่องกฎแห่งกรรม และเรื่องภพภูมิ^{๑๑๐}

ท่านพุทธทาสได้เทศน์สอน เมื่อปี ๒๕๑๖ มาฆบูชาเทศนา ในเรื่อง “ตายแล้วเกิดหรือไม่”^{๑๑๑} ท่านพุทธทาสกล่าวว่า หากมีปัญชนธรรมดาสามัญ ทูลถามพระพุทธเจ้าแบบนี้ พระพุทธองค์ก็จะทรงตอบไปในทำนองที่เป็นประโยชน์ทางศีลธรรม แต่พระพุทธองค์ก็ไม่เคยทรงยืนยันว่า “ตายแล้วเกิด หรือ ตายแล้วไม่เกิด” ท่านจะตอบไปในทางที่เป็นประโยชน์กว่า ผู้ถามเองจะตอบได้เอง ว่าถ้าเราเชื่อว่าตายแล้วเกิด อย่างนี้ได้เปรียบกว่า ก็จะทำให้ความดีเข้าไป อย่างนี้เป็นประโยชน์ แต่ถ้าเชื่อว่าตายแล้วไม่เกิด มันอันตราย อาจจะทำความชั่ว ทำบาปโดยง่าย พิจารณาดี ๆ แล้ว เชื่อว่าตายแล้วเกิด มีทางที่ได้กำไร ซึ่งความเชื่อเรื่อง “ตายแล้วเกิด” นี้มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เป็นการสอนให้คนมีศีลธรรม ช่วยเหลือกัน เมื่อเชื่อว่าเราต้องเกิดอีก เวียนว่ายในวัฏฏสงสาร ศีลธรรมก็จะดีงาม

หากจะตอบคำถามนี้สำหรับผู้ที่สติปัญญา พอจะเข้าใจสัจธรรม ปรมาตตธรรม พระพุทธเจ้าจะตอบในทางอื่นว่า อย่ามาพูดเรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่อยู่เลย พูดเรื่อง อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความทุกข์ อะไรจะดับทุกข์เสียได้

ท่านพุทธทาสมีความเห็นไว้ว่า การสอนระดับศีลธรรมให้เชื่อเรื่องนรก-สวรรค์ เหมาะสำหรับคนที่ยังไม่มีปัญญาที่จะทำให้มีขึ้นในตน เชื่อแบบนี้ไว้ก็เป็นประโยชน์ ในการสร้างศรัทธาและฝึกปฏิบัติจนเกิดปัญญาได้ การสอนระดับโลกุตตรธรรม เหมาะกับผู้ที่ไม่มีความเชื่อ ยกตัวอย่างเรื่องนรก-สวรรค์นี้ สอนให้เห็น เข้าใจได้อย่างเป็นรูปธรรม ให้มีปัญญาแบบสุตะมยปัญญา และจินตามยปัญญา ก่อนเมื่อปฏิบัติให้เห็นตามจริงแล้ว จะทำให้เกิดศรัทธายิ่งขึ้น และเกิดภavanaปัญญาขึ้นได้ ท่านจึงได้แสดงความหมายของคำศัพท์เหล่านี้ไว้ เรียกว่า การอธิบายความหมายแบบ “ภาษาคน-ภาษาธรรม” ดังแสดงไว้ในหนังสือ “ภาษาคน-ภาษาธรรม”, หนังสือธรรมโฆษณบางบท, และวารสารพระพุทธศาสนา เป็นต้น

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑-๙๒.

^{๑๑๑} พุทธทาสภิกขุ, “ตายแล้วเกิดหรือไม่”, *พุทธศาสนา*, ปีที่ ๗๘ เล่ม ๓ สิงหาคม-ตุลาคม ๒๕๕๓ : ๑๑๐-๑๙๔.

การสอนในรูปแบบภาษาคน-ภาษาธรรม เป็นการอธิบายความหมายของคำที่มีได้สองความหมาย คือความหมายในภาษาคน (ภาษาระดับศีลธรรม) และความหมายในภาษาธรรม (ภาษาระดับโลกุตระธรรม)

การสอนเรื่องด้วยการอธิบายแบบภาษาคน-ภาษาธรรมนี้ ท่านพุทธทาส ได้แสดงไว้ในรูปแบบกลอนสุภาพ^{๑๑๒} แสดงจุดประสงค์และประโยชน์ เป็นวิธีสอนด้วยบทกลอน

ภาษาคน ภาษาธรรม นี่ทำยุ่ง?	มันช่วยพยุง ภาษา นะน้องเอ๋ย!
ภาษาคน อย่างเดียวไม่ พอหรือเอ๋ย	มันไม่เคย เผยธรรม ที่ล้ำลึก!
เรื่องพรรคไหน พุดใน ภาษาคน	เรื่องง่ายจน ครนเข้าใจ ไม่ต้องตริก!
ถึงกับคน ฟังแล้ว ไม่ต้องนึก?	แท้ต่อนึก ก็นึกตาม ความหมายคน!
เรื่องพรรคไหน พุดใน ภาษาธรรม?	เรื่องกลับลำ นำให้ ได้มรรคผล!
ใครกันนะ จะฟังรู้, ดูพิกล?	ก็บุคคล ที่ถึงธรรม ตี๋มดำใจ!
ภาษาคน สำหรับคน มิใช่หรือ	คนตราปรี้อ ยิ่งพุดกัน มันไปใหญ่
ภาษาธรรม จำนำให้ ได้อะไร	ยิ่งพุดไป ก็ยิ่งตรง องค์พระธรรม

บทกลอนสุภาพ หัวเรื่อง “ภาษาคน-ภาษาธรรม” นี้ สรุปใจความสำคัญได้ว่า การอธิบายความหมายหลักธรรมคำสอน ในรูปแบบภาษาคน-ภาษาธรรม นี้ เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาทางด้านภาษา เนื่องด้วยการอธิบายความหมายตามหลักของภาษาคนแบบธรรมดาทั่วไปนั้น ไม่สามารถอธิบายความหมายของ “ธรรมะ” ได้อย่างลึกซึ้ง แม้ว่าความหมายตามภาษาคนนั้น จะเข้าใจได้โดยไม่ต้องนึกคิด พิจารณาไตร่ตรอง หรือแม้ต่อนึกคิดบ้าง ก็เป็นการนึกคิดตามความหมายของคน แต่ถ้าเป็นภาษาธรรมแล้ว เป็นการอธิบายความหมายที่เป็นประโยชน์ ถึงระดับได้มรรค-ผล-นิพพาน และคนที่ฟังภาษาธรรมได้เข้าใจ ก็ต้องเป็นบุคคลที่เข้าถึงธรรมนั่นเอง ยิ่งพุดจาภาษาคนก็ยิ่งฟังแล้วสับสนไปกันใหญ่ หากเป็นภาษาธรรม ยิ่งพุดยิ่งพิจารณาแล้ว ยิ่งทำให้เข้าถึงพระธรรมได้อย่างแท้จริง

คำศัพท์ที่ท่านอธิบายไว้แล้ว ได้แก่ พุทธะ ธรรมะ สังฆะ ศาสนา การทำงาน พรหมจรรย์ นิพพาน มรรค-ผล มาร โลก ขาติ (ความเกิด) ความตาย ซีวิต คน พระเจ้า (พระเป็นเจ้า) อบาย นรค สัตว์เดรัจฉาน เปต อสุรกาย สวรรค์ น้ำอมฤต สุนฺญตา ความหยุด แสงสว่าง ความมืด กรรม ที่พึง

^{๑๑๒} สิริवास (พุทธทาสภิกขุ), รวมบทกลอนจาก ปฏิทินธรรม พุทธศักราช ๒๕๓๗-๒๕๔๙, (ถอดความเป็นภาษาอังกฤษ โดย สันติโกโรภิกขุ), (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๘๓.

(สธนะ) หัวใจของพุทธศาสนา กิน นอน ตื่น เล่น นางฟ้า หญิงกับชาย สมรส พ่อแม่ เพื่อน ศัตรู ของ เหม็นคาว เหม็นเน่า การหัวเราะ ร้องเพลง การเดินรำ ยิ่งเดินจะยิ่งไม่ถึง และการส่งเสียง.^{๑๑๓}

๓.๔ ลักษณะเฉพาะของวิธีการสอนหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ

หลักพุทธธรรมในพระพุทธานุศาสนนา นิกายเถรวาท ที่เป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีการรวบรวมพระธรรมวินัย ในครั้งการสังคายนาครั้งแรก โดยพระอรียสาวกผู้เป็นพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ และได้มีการเผยแผ่บอกสอนสืบต่อกันมาแบบมุขปาฐะ จนกระทั่งมีการบันทึกคำสอนของพระพุทธองค์ไว้ลายลักษณ์อักษร เป็นภาษาบาลีด้วยอักษรพราหมี เรียกว่า “พระไตรปิฎก” จวบกระทั่งเป็นพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ ที่บันทึกด้วยตัวอักษรไทย ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย การเผยแผ่ การสอนหลักธรรม และการตีความหลักธรรม จะมีความแตกต่างกันไป ตามแนวทางของแต่ละท่าน สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุ นับว่าเป็นผู้ที่มีแนวทางการสอนในบางเรื่องที่แตกต่างกันจากยุคก่อนบ้าง โดยในช่วงต้นๆ ของการเทศน์สอนของท่านพุทธทาส มีทั้งพระผู้ใหญ่และนักวิชาการฝ่ายฆราวาสมีความเห็นขัดแย้ง แต่ในที่สุดด้วยเทคนิคการสอนที่ไม่เหมือนใคร ของท่าน และการที่พระภิกษุในยุคปัจจุบัน ต่างได้ไขข้อสงสัยที่ถ่ายทอดโดยท่านพุทธทาสเป็นแนวทางการเผยแผ่หลักพุทธธรรม ลักษณะการสอนที่เป็นลักษณะเฉพาะของท่านพุทธทาส เป็นดังนี้

(๑) การสอนให้ดูจากของจริง

ท่านพุทธทาสมีความมั่นคงต่อแนวคิดในการศึกษา ลักษณะการสอนที่ชัดเจนและโดดเด่น ท่านมีวิธีการสอนให้ผู้เรียน เรียนหรือศึกษาพระพุทธานุศาสนนาอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ คือศึกษาหาความรู้ (ปริยัติ) อย่างถูกต้องพอเพียง ในการนำไปปฏิบัติ (ปฏิบัติ) พิสูจน์ทดลองให้ประจักษ์แจ้งแก่ใจ เพื่อการได้รับผลจริง (ปฏิเวธ)

(๒) การสอนเรื่องที่เข้าใจได้ยากให้เข้าใจง่าย

ท่านพุทธทาสมีความสามารถในการสอนเนื้อหาหลักธรรม ที่เป็นลึกลับ ยากที่จะเข้าใจ ทำให้คนทั่วไปพอที่จะเข้าใจได้ ยกตัวอย่าง การสอนเรื่องหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งพระพุทธเจ้าเองก็ทรงเห็นว่าเป็นธรรมอันลึกลับ เห็นตามได้ยาก และครูบาอาจารย์ในสมัยก่อนยุคท่านพุทธทาส ก็มีการบอก

^{๑๑๓} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๙), พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์. พรินติ้ง, ๒๕๓๗) และ พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (นนทบุรี : กองทุนศูนย์สืบทอดพระพุทธศาสนา วัดชลประทานรังสฤษฎ์, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์).

สอนกันน้อย ด้วยการอธิบายตีความอย่างมีเหตุผล อ้างอิงพระพุทฺธพจน์ ว่าเป็นปฏิจจนูปบาทแบบ ชั่วขณะจิต ไม่ใช่แบบข้าม ๓ ชาติ เป็นต้น

เพื่อให้เนื้อหา หลักธรรมในพระพุทฺธศาสนา สามารถเห็นตามได้ เข้าใจได้ แม้จะยังไม่ ถึงกับรู้แจ้ง ท่านพุทฺธทาสจึงบอกสอนให้เห็นตามได้ เรียกว่า “การสอนหลักธรรมแบบภาษาคน-ภาษา ธรรม” สำหรับบอกสอนในระดับศีลธรรม แก่ผู้ที่ยังมีความเห็นว่ามีตัวตน และสำหรับบอกสอนใน ระดับโลกุตตรธรรม สำหรับผู้ที่มีความเห็นว่ามีตัวตนแบบไม่ใช่ตัวตน การสอนหลักธรรมให้กับ บุคคลที่มีพื้นฐานความรู้ ความเชื่อ ความเห็นเดิม ที่แตกต่างกันนี้ เป็นวิธีการสอนอย่างหนึ่งที่ กล่าวได้ ว่า ท่านพุทฺธทาสได้รับอิทธิพลจากวิธีการสอนของพระพุทฺธเจ้า

พระพุทฺธองค์ ทรงสอนเรื่องวิปัสสนา ในขณะที่สมัยพุทฺธกาลนั้นมีการสอนเรื่องสมาธิ ที่ เน้นเรื่อง ฌาน บางกลุ่มถือว่า ฌานนั้นเป็นบรมสุข เป็นนิพพาน แต่พระพุทฺธองค์สอนให้ฝึกจิตให้มี สมาธิเพียงพอในระดับหนึ่ง แล้วมองให้เห็นแจ้งในเรื่องไตรลักษณ์ การพิจารณาอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งการสอนเรื่องความไม่ใช่ตัวตนนี้ เป็นเรื่องใหม่ที่พระพุทฺธองค์สอน โดยพระองค์ไม่ได้ปฏิเสธ เรื่องที่ มีการสอนอยู่เดิม เช่น สมาธิ เทวตา พรหม เป็นต้น แต่พระพุทฺธองค์ได้สอนในแนวใหม่ของพระองค์

ท่านพุทฺธทาสก็ไม่ได้ปฏิเสธการสอนหลักธรรมในระดับภาษาคน หรือระดับศีลธรรม ท่าน ได้ย่ำว่า การสอนแบบนี้ เป็นการสอนสำหรับคนที่ยังไม่สามารถใช้ปัญญาตนเอง สร้างให้เกิดศรัทธาใน ตนเองได้ ต้องอาศัยปัญญาของผู้อื่น และให้เชื่อถือศรัทธาและปฏิบัติตามได้เลย เพราะเป็นศรัทธาที่ ถูกต้องอยู่แล้ว เช่น ศรัทธาในการสร้างวัด สร้างโบสถ์ นี้ แม้จะเปรียบว่า เป็น “เปลือก” ของ พระพุทฺธศาสนา แต่ “เปลือก” ก็ยังมีความสำคัญและจำเป็นที่จะรักษา “แก่น” ให้คงอยู่ไว้^{๑๑๔}

ด้วยลักษณะพิเศษของการสอนของท่านพุทฺธทาสนี้ แสดงให้เห็นคุณลักษณะของผู้ที่เป็น กัลยาณมิตร (มิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ) ซึ่งกัลยาณมิตรธรรม ๗ ประการได้แก่ น่ารัก (เข้าถึง จิตใจ), ครุ (ประพฤติสมควรฐานะ), น่าเจริญใจ (มีความรู้จริง), รู้จักพูดให้ได้ผล, ทนต่อถ้อยคำ, แกล้ง เรื่องล้าลึกได้, ไม่ชักนำไปในทางเสื่อม.^{๑๑๕}

^{๑๑๔} พุทฺธทาสภิกขุ, **ปัญหาแห่งมนุษยภาพ**, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๙), หน้า ๓๗.

^{๑๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทฺธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : ผลิติธิม, ๒๕๕๕), หน้า ๕๖๓.

๓.๕ พุทธศาสนาในฐานะวิทยาศาสตร์ตามแนวคิดท่านพุทธทาสภิกขุ

หลักจากที่พระสมณโคดมได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระองค์เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสาวกผู้ ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๑๑๖} จึงเกิดมีคำถามเกิดขึ้นใน ใจว่า แล้วพระองค์จะนับถือใคร พระองค์ได้คำตอบว่า สิ่งทีพระพุทธองค์นับถือนั้น คือ พระธรรม^{๑๑๗} พระองค์ยังตรัสต่อสาวกทั้งหลายอีกด้วยว่า หลังจากทีพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว “พระ ธรรมและพระวินัย” ทั้งหลายนี จะเป็ศาสดาของสาวกทั้งหลาย นี่แสดงให้เห็นว่า สิ่งสูงสุดใน พระพุทธศาสนา คือ พระธรรม ซึ่งท่านพุทธทาส ได้ให้ความหมายของคำว่าพระธรรม แสดงเป็น ธรรมะ ๔ ความหมาย^{๑๑๘} ได้แก่ ธรรมะคือตัวธรรมชาติ (Nature) ธรรมะคือกฎธรรมชาติ (Law of Nature) ธรรมะคือการปฏิบัติให้ถูกต้อง หรือ หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ (Duty in accordance with Law of Nature) และธรรมะคือผลทีเกิดจากทำหน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ (Results of the duty in accordance with Law of Nature) ศาสนาพุทธจึงมีสิ่งสูงสุดคือ “พระธรรม” ซึ่งต่างกับ ศาสนาอื่นๆทีนับถือสิ่งสูงสุดคือ “พระเจ้า”

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแบบอเทวนิยม (Atheism) มิได้นับถือพระเจ้าในลักษณะที เป็นตัวตน สำหรับศาสนาทีนับถือพระเจ้าเป็สิ่งสูงสุด ได้แก่ ศาสนาคริสต์นับถือพระเยซูว่า ศาสนาอิสลามทีนับถือพระเจ้าอัลเลาะห์ ศาสนาฮินดู นับถือพระศิวะ พระพรหม พระวิษณุ (พระ นารายณ์) และอีกหลายๆพระองค์ และด้วยเหตุว่า Religion มีความหมายตามศัพท์ว่า ความสัมพันธ์ กับพระเจ้าซึ่งเป็สิ่งสูงสุด โดยความหมายนี้ อาจทำให้มีการตีความไปได้ว่า “พุทธศาสนาไม่เป็ ศาสนาพระไม่มีพระเจ้าเป็สิ่งสูงสุด” ในกรณีนี้ท่านพุทธทาสได้อธิบายไว้ว่า สิ่งสูงสุดของ พระพุทธศาสนาซึ่งแม้พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพนับ คือ พระธรรม หรือ “ไกลวัลยธรรม” แปลว่า กฎ แห่งธรรม นี่เองคือพระเจ้าในศาสนาพุทธ เป็ของสังขตะ ในฐานะทีเป็ “กฎ” เปลี่ยนแปลงไม่ได้ (ประกอบด้วย ๓ กฎหลัก ได้แก่ กฎสามัญญลักษณะ (ไตรลักษณ์) กฎอิทัปปัจจยตา และ กฎ จตุราริยสัจจ)^{๑๑๙} ซึ่งคำว่าพระเจ้าในภาษาอังกฤษ คือ “GOD” ส่วนคำว่าพระธรรมในความหมายที

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน วิมหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ไกลวัลยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๖), หน้า ๖๑.

^{๑๑๘} พุทธทาสภิกขุ, เมื่อธรรมครองโลก, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๓), หน้า ๑๙.

^{๑๑๙} พุทธทาสภิกขุ, ไกลวัลยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า (๖).

เป็นกฎของธรรมชาติ เรียกสั้นๆ ว่า “กฎ” ซึ่งมีลักษณะพ้องเสียง กับคำว่า “ก๊-อ-ด” ท่านพุทธทาส จึงให้ความเห็นไว้ว่า ศาสนาพุทธจึงมีฐานะที่เป็นศาสนาเช่นกันตามความของคำว่า “Religion”^{๑๒๐}

ท่านพุทธทาสได้แสดงไว้อย่างชัดเจนว่า “พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์” ท่านพุทธทาสได้แสดงไว้อย่างชัดเจนว่า “พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์” “พุทธศาสนาไม่เป็นปรัชญาและไม่ขัดกับวิทยาศาสตร์ เพราะเป็นเรื่องเดียวกัน”^{๑๒๑} “พุทธธรรมตั้งรากฐานอยู่บนความรู้สึกรจริง ไม่ใช่อยู่กับการคาดคะเน” “พระพุทเจ้าเป็นนักวิทยาศาสตร์ทางจิต ไม่ใช่สำนักปรัชญา” “พระพุทเจ้าเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ก้าวไกลกว่านักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน” “นักวิทยาศาสตร์ทางโลก ก้าวหน้าไปเท่าไรๆ ก็ยังอยู่ในกองทุกข์” และ “พุทธศาสนามีวิธีการทางวิทยาศาสตร์ใช้ปัญญาดับทุกข์”^{๑๒๒}

จากการศึกษาหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ เพื่อค้นหาคำตอบเกี่ยวกับแนวคิดของท่านพุทธทาส เกี่ยวกับพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ทั้งในแง่ความสัมพันธ์ ความสอดคล้อง และความแตกต่าง ในส่วนเนื้อหา หลักการ และวิธีการ ได้พบคำตอบที่เป็นคำพูดของท่านพุทธทาส ซึ่งสามารถตอบคำถามต่อไปนี้ได้ว่า

ปุจฉา: “ท่านอาจารย์มีความเห็นอย่างไรเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์”

วิสัชนา “พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ ไม่ต้องมีพระเจ้า ศาสนาที่มีพระเจ้าไม่มีทางที่จะเป็นวิทยาศาสตร์”^{๑๒๓}

“หลักสำคัญในทางพุทธศาสนา ก็ว่า สิ่งทั้งปวงนี้มีเหตุ แล้วมันก็ต้องเป็นไปตามเหตุ... การที่มีหลักว่าสิ่งทั้งปวงมีเหตุนี้ มันเป็นลักษณะของพระพุทศาสนาที่ว่า มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ เราอย่าถือพุทธศาสนาเป็น philosophy (ปรัชญา) ซึ่งต้องคำนวณหรือคาดคะเน”^{๑๒๔}

“กฎของวิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยเหตุผล เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี กฎอภิปัจจยตามีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์อยู่อย่างเต็มที่”^{๑๒๕}

“วิทยาศาสตร์ไม่มองเรื่องดับทุกข์ในจิตใจของคนเสียเลย มองออกข้างนอก ใช้วิทยาศาสตร์เพื่อความก้าวหน้าของโลกอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แล้วถ้าอย่างนี้แล้ว มันก็ช่วยให้คนมีกิเลส

^{๑๒๐} อ้างแล้ว. หน้า ๑๙.

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์**, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๓).

^{๑๒๒} อ้างแล้ว.

^{๑๒๓} ธรรมปราโมทย์, **ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต**, ธรรมสภา:กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๙. หน้า ๑๗.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, **อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๘๔.

^{๑๒๕} อ้างแล้ว.

มากขึ้น ต้องใช้เวลากลับตัวอีกสักพัก จึงจะเอาปัญหาเรื่องดับทุกข์เป็นเรื่องใหญ่ หรือจะใช้วิธีหรือวิชาความสามารถวิทยาศาสตร์มาเป็นเครื่องมือ อาจจะไปถึงกับว่า ใช้จ่ายเงินเพื่อบรรเทา โລภะ โทสะ โมหะได้ ก็ยังดี แต่เขาจะคิดหรือไม่ก็ไม่รู้”^{๑๒๖}

พุทธศาสนา มิใช่ปรัชญา-จิตตวิทยา-ตรรกวิทยา-ลัทธิสำหรับเชื่อ หากแต่เป็น ระบบวิทยาศาสตร์สำหรับปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ และเพื่อป้องกันโรคห่อปรัชญา อันจะระบาคลุมโลก”, “กาลามธรรม ๑๐ ข้อ จะทำให้รู้จักหลักวิทยาศาสตร์ในพุทธศาสนา”, ธรรมะในพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ ขึ้นอยู่กับ ความเจนจัดทางวิญญาณ (ที่รู้สึก) (Spiritual experiences), การถือเอาตามความรู้สึก (ไม่อิงเหตุผล), และการพิสูจน์ทดลอง (experiment)^{๑๒๗}

ความเป็นวิทยาศาสตร์ของธรรมในหลักพุทธศาสนา ๑) ตั้งต้นจากวัตถุ หรือปัญหาที่มีอยู่จริงในความรู้สึก, ๒) ตั้งทฤษฎี หลังจากการพิสูจน์ทดลอง มิใช่ตั้งสมมติฐานขึ้นก่อนอย่างปรัชญา หรือตั้งเอาจากเหตุผล, ๓) เป็นเรื่องที่ “ดู-เห็น” แล้วกล่าวออกไปตามที่เห็น มิใช่คิดคำนวณ-สรุปตามความคิดที่คิดเห็น” และ “ความเป็นวิทยาศาสตร์อยู่ใน ธรรมคุณ คือ ๑) สนธิปฏิญโก-อกาลโก-ปัจจัตตเวทิตัพโพ วิญญูหิ, ๒) เอหิปัสสิโก-โอปนยิโก, สรุปได้เป็น ๓) สวากขาโต”^{๑๒๘}

จะเห็นได้ว่า ท่านพุทธทาสสอนไว้อย่างชัดเจนว่า พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นวิทยาศาสตร์ทางจิต โดยแสดงเหตุผลอย่างกระจ่าง ว่า ด้วยหลักการที่ว่า วิทยาศาสตร์เป็นความรู้ที่ศึกษาอยู่บนพื้นฐานของเหตุผล ไม่เชื่อถือในพระเจ้าในฐานะที่เป็นบุคคล แต่มีสิ่งสูงสุดคือกฎธรรมชาติ พุทธศาสนามีหลักคำสอนที่มีเหตุผล ต้องทดลองปฏิบัติด้วยตนเองก่อนจะปลงใจเชื่อ พิสูจน์ได้จากของจริง สิ่งที่ปรากฏขึ้นจริง รู้สึกได้จริง ซึ่งสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ คือ กฎอภิปัจจยตา เป็นกฎที่อยู่เหนือกฎทั้งปวง เป็นกฎที่ครอบคลุมไปถึงกฎวิทยาศาสตร์ทั้งหมด.

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, **อริยสัจสำหรับคนสมัยใหม่**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖

^{๑๒๗} เอกสารจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ, **ธรรมะในฐานะ (ที่เป็น) วิทยาศาสตร์**, BIA ๓.๑/๑๐
 กล้อง ๓, หน้า ๑.

^{๑๒๘} เอกสารจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ, **ธรรมะในฐานะ (ที่เป็น) วิทยาศาสตร์**, BIA ๓.๑/๑๐
 กล้อง ๓, หน้า ๒.